263.3(2)5 Ф5
А14

М.А. Алексеев аатынан Үөһээ Бүлүүтээҕи
республиканскай гимназия
Культура кафедрата

Н.Д. Архипов

Былыргы сургуулуктар уонна ыйыластар

Миринэй, 2006 с.

Я63-3(2)5 ф15
А14

М. А. Алексеев аатынан Үөһээ Бүлүүтээҕи
республиканскай гимназия
Культура кафедрата

Н. Д. Архипов

БЫЛЫРГЫ СУРГУУЛУКТАР УОННА ЫЙЫЛАСТАР

Мирнэй 2006 с.

Иһинээҕитэ:

Аан тыл.	3—6
Маҥнайгы баһа.	
Улуу дойду урсунунан.	7—13
Иккис баһа.	
Сургуулуктар.	14—37
Үһүс баһа	
Ыйыластар.	37—66
Төрдүс баһа.	
Сыһыарыылар.	66—95
Түмүк тыл.	95
Туттуллубут литература уонна илиинэн суруйуулар	96

Издательство ООО "Мирнинская городская типография".
Лицензия ИЛДРС № 000077 от 03.11.99 г.
Заказ 1174. Тираж 500. Усл. п. л. 6,045. Подписано в печать 10.04.2006 г.
Отпечатано в ООО "Мирнинская городская типография".
Лицензия ПД 01003 от 23.03.2001 г.
Республика Саха (Якутия), г. Мирный, ул. Советская, 4

Аан тыл

Төрөөбүт төрүт дойдум – Сургуулугум уонна ыйтылаһым туһунан дьоҕус соҕус кинигэни суруйуохпун баҕарбытым ыраатта буолан баран, туой кыайан ылсыбакка сылдьыбытым. Арай ханна, хайдах да сылдьыбытым иһин санаабыттан арахпат сырдык-ыраас дууһалаах маҥнайгы учууталым Игнатий Данилович Боескоров туһунан «Учууталбыт, уһун үйэлэн!» диэн кыра очерканы «Кыым» хаһыакка 1990 с. бэчээттэппитим. Мин ол үтүө-мааны киһи туһунан ыра санаам туолбатаҕа: И. Д. Боескоров 1991 с. эмискэ өлөн хаалбыта. Ол кэнниттэн «Былыргы Сургуулуктар» уонна «Моойохоп» диэн син обургу соҕус ыстатыйалары «Үөһээ Бүлүү» хаһыакка таһаартарбытым.

1993 с. сайын биһиги Сургуулуктар дуулаҕа бухатыырбыт Дмитрий Спиридонович Спиридонов өлөр өлүү тимир ытарчатыгар хам ыллара сылдьан, миигиттэн ыйыппыта: «Микиитэ, били «Сургуулуктар» диэн кинигэҕин суруйар санаалааххын дуу, эбэтэр уурайдыҥ дуу?» диэн. Ол ыйытыыттан мин улаханнык долгуйбутум даҕаны, уйадыйбытым даҕаны. Онно мин киниэхэ манныгы эппитим: «Ол кинигэни мин хайаан даҕаны суруйуоҕум уонна ол дойдум аатырбыт-суолурбут дьонун олохторун-дьаһахтарын киэҥ уонна кырдьыктаах историческай ырытыы оҥоруоҕум» диэбитим.

1994 с. сахалартан аан маҥнай муус кыаһаан материкка – Антарктидаҕа баран нуучча киэнэ ньургуннарын, омук киэнэ уһугулаахтарын кытта далааһыннаах научнай чинчийиини ыытыспыт убайым Илья Семенович Самсонов суорума суолламмыта.

1997 с. Саха сирин бүтүннүүтүн үрдүнэн көҥүл тустууну тарҕаппыт үтүмэн үтүөлээх убайым, уһулуччулаах спортсмен уонна педагог Кирилл Петрович Григорьев дьылҕа хаан ыар ыйаағынан соһуччу баҕайы биһиги кэккэбититтэн туораабыта.

Бу үһүөн даҕаны кыана-хотуна сылдьар кэмнэригэр ыалдьар-сүтэр диэни билбэтэх, киил доруобуйалаах биир дойдулаахтарым

ортотуруу бараан дойдуттан огдолуйбуттарын кэннэ, «икки атахтаах, иннинэн сирэйдээх эрэйдээх-буруйдаах олоҕо итинник түмүктэнэр эбит» диэн санаа миэхэ даҕаны охсуллан ааһыталыыр буолбута. Онон 1997 сылтан саҕалаан, бу кинигэбин уталыппакка ылсарга быһаарыммытым. Дьоллоох киһи буоламмын уһун үйэлэммитим да иһин, өйүм күүһэ мөлтүү, түөһэйэ иликпинэ, орто туруу бараан дойдуга ордуктара буолуо диир сирдэрим – Сургуулугум, Ыйылаһым түбэлэрин уонна кинилэр аар-саарга аатырбыт дьонун туһунан саллаҕар бастаах саха ураанхайга саас-сааһынан кэпсээн баран сылдьар ордук буолуо дии санаатым.

Бу кинигэни суруйарбар Үөһээ Бүлүү улууһун тэбэр хоту түгэҕэр – Ыйылас диэн былыргылыы, дьиҥ сахалыы уонна тоҥустуу туттунуулаах, айылҕа дьиҥнээх оҕолорун эйгэтигэр үөскээбитим уонна бороохтуйбутум улахан төһүү буолла дии саныыбын. Оҕо сылдьаммын ол сир бүтэһик ойууттарын кыырыыларын, удаҕаттарын мэнэрийиилэрин, олоҥхоһуттарын олоҥхолорун, сэпсигир бытыктаах Сээркээн Сэһэттэрин сэһэннэрин-кэпсээннэрин эт кулгаахпынан истибитим. Саха тылын алыптаах абыланҕар ааспаттык-арахпаттык абылатан, мутугунан быраҕар мунүр үйэбэр мунутуур күүһү - тыл күүһүн дууһабар иҥэринэн, үйэлээх сааспар ньуур туттубутум, олохпор, айымньылаах үлэбэр туһаммытым. Бу сиртэн төрүттээх ытык кырдьаҕастар Владимиров Николай Илларионович – Мөһөкү, Уйгуров Михаил Иванович – Одоҥой уола, Филиппов Афанасий Филиппович – Маттаҥаа уола, Борисова Марфа Борисовна, Федотов Спиридон Петрович – Дөөдөр уола, Васильев Василий Семенович – Бөлөчөөх, Сургуулук киһитэ Федоров Степан Филиппович – Тыаһыт уола биэрбит информациялара ордук туһалаах буолбуттара.

Ыйылас уонна Сургуулук дьонун төрүт культуратын ырыҥалаан сырдатарбар Өлөөн Харыйалааҕын аарыма кырдьаҕаһа, 108 сааһыгар орто дойдуттан арахсыбыт Бүлүү Мархатыттан төрүттээх Иванов Василий Иванович – Урдус сэһэнэ улаханнык көмөлөспүтэ.

Былыргы кэм уонна мөккүөр бөҕөнү мөҥүрэппит, айдааннаах-куйдааннаах 20-с үйэ сорох событиеларын сөпкө ойуулуурбар сыаналаах информацияны биэрбит Сургуулук улуу дьаалы кырдьаҕаһыгар күтүөппэр Моойохоп Данил Семеновичка махталым ордук улахан.

Мин тус көрдөһүүбүнэн төрөөбүт төрүт түөлбэлэрин туһунан сыаналаах суруйуулары аймахтарым Архипов Афанасий

Степанович, Григорьев Кирилл Петрович, доҕотторум Соргоев Василий Игнатьевич, Филиппов Лазарь Степанович уонна Гаврильев Захар Николаевич оҥорбуттара. Бу үрдүк тэриллиилээх уонна үтүө санаалаах дьоҥҥо эмиэ махталбын тиэрдэбин.

Боотулууттан төрүттээх таайым Николаев Лазарь Федотович инвалид буолан олорон, Боотулуу уонна Сургуулук былыргытын дьаныардаахтык хаһыспыта биллэр.Бу үлэбэр кини «Сургуулуктар төрүттэрэ» уонна «Кэлии киһи Дьалхаан» диэн илиинэн суруйууларын туһанным.

Сургуулук уонна Ыйылас нэһилиэктэрин дьонун төрүт культуратын туһунан баччаанҥа дылы тарбахха баттанар ахсааннаах суруйуулар оҥоһулуннулар. Олортон мин ордук дьоһуннаахтарынан биллиилээх чинчийээччи, эмиэ уруу-хаан киһим, Ефим Афанасьевич Филиппов «Өлөөн сахаларын фольклора»(1997с.), «Ээйик төрүт олохтоохторун илкээнньитэ»(2002 с.) уонна «Ыйыластар төрдүлэрэ-уустара, тымырдара-сыдьааннара»(2004с.)диэн кинигэлэрин ааҕабын. Олортон икки маҥнайгытыгар сүнньүнэн бардахха бараммат бааращай киэҥ сирдээх-уоттаах Өлөөн эбэ хотун тоҥус-саха аҥаардаах дьонун-сэргэтин өйүн-санаатын культурата ойууланар. Онтон «Ыйыластар» диэн кинигэтигэр автор бу түбэ үрдүк ааттара үйэлэри нөҥүөлээн өлбөөдүйбэккэ кэлбит төрүттэрин килбиэннээх кэрэ образтарын, кинилэр төрүччүлэрин, утумнааччыларын ааттарын-суолларын историяҕа хотуулаахтык уонна үйэҕэ сотуллубат гына киллэрбит. Онон бу үлэлэр мин суруйуубар даҕаны халбаҥнаабат научнай тулааһын буоллулар.

Санааны салгыы сайыннаран эттэххэ, Е. А. Филиппов бу сыралаах үлэтин түмүгэр хомуйбут уонна күнү көрдөрбүт этнографическай уонна фольклорнай матырыйаала мин Өлөөн өрүс хочотугар хаспыт 17 – 19-с үйэлэрдээҕи 50-ча памятниктарбын кытта холбуу тутан үөрэппит киһи дьоһуннаах научнай үлэ тахсыах эбит. Ол гынан баран, оннук бааращай үлэни толорор кыахтаах, этэргэ дылы, айылҕаттан айдарыылаах, чинчийээччи билиҥҥитэ суох курдук эбит.

Ол да буоллар, кинигэбин суруйарбар мин сүнньүнэн төрөөбүт дойдум – Ыйылаһым уонна Сургуулугум ытык кырдьаҕастарын кэпсээннэрин туһанным. Арай дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар Ойуун Тайыла диэн аатынан хаалбыт Сургуулук ойууна Данил Касьянов «Сылгы тардыыта», Ыйылас атыыр ойууна Петр Григорьев –

Хобочох «Иирээкигэ кыырыы» уонна «Ойуннааһынҥа уһуйуу» диэн кыырыыларын Бүлүү Үгүлээтиттэн төрүттээх аатырбыт учуонай-этнограф А. А. Попов хайдах суруйбутунан кинигэбэр киллэрдим. «Сылгы тардыыта» кыырыы латинскай алфавитынан суруллубут ксерокопиятын миэхэ бокуонньук учуонай, Үгүлээт киһитэ П. Е. Ефремов биэрбитэ. Ону мин сахалыы алфавитка уларытан бэчээккэ бэлэмнээтим. Оттон Хобочох кыырыыларын текстэрин профессор В. В. Илларионовтан ылбытым. Ыйылас ойууна Данил Саввинов – Сарыы Тайыла уонна кини доҕор дьахтара Токтоҥос кыыһа Мотурууна тойуктарын В. С. Васильев-Бөлөчөөх тылыттан суруйбутум (маҥнайгы – төрдүс сыһыарыылар).

Маны таһынан, Сахам сирин усталаах туоратынан отучча сыл кэриҥэ айаннаан хомуйбут матырыйаалбын туһанным. Билигин, сааһыран олорон, ол харса-хабыра суох айаным Өлүөнэ, Өлөөн, Бүлүү, Мархa, Олоохуна, Түҥ уонна Түүкээн эбэ хотуттары усталыы-туоралыы сыыйталаабытын сөҕө саныыр курдукпун.

Бу кинигэбэр Ыйылас уонна Сургуулук түөлбэ сирдэрин дьонун-сэргэтин төрүт культурата ойууланар. Бу дойду 20-с үйэтээҕи уонна 21-с үйэ саҕаланыытынааҕы олоҕо-дьаһаҕа, уһулуччулаах дьонун үлэлэрэ-хамнастара иккис кинигэбэр көрдөрүллүөҕэ.

Бүтэһигэр, бэйэтин сатаан көмүскэммэт киһиэхэ улахан баттыгастаах дойдуттан – «Дьоллоох Дьокуускай куораттан» 1991 с. төрөөбүт төрүт буорбар – Үөһээ Бүлүүбэр тэскилээбитим сөптөөх туттуннуу эбит диэн сыаналыыбын. Тоҕо диэтэххэ, билигин үлэлии сылдьар тэрилтэбэр – Саха улуу педагога М. А. Алексеев аатын сүгэр Үөһээ Бүлүү республикатаағы гимназиятыгар, үйэбэр тиксибэтэх, научнай үлэнэн утумнаахтык дьарыктанарбар тоҕоостоох усулуобуйаҕа түбэспитим.

Онон айымньылаах үлэбэр тыын укпут, дьоҕурбун өйдөөн көрбүт үтүө-мааны коллегаларбар – гимназия учууталларыгар барҕа махтал буоллун.

Кинигэ үгүс таблицаларын художник Т. А. Бойтунов оҥордо. Бу талааннаах биир дойдулаағым сыаналаах көмөтүн иһин эмиэ дириҥник махтанабын.

Маннык быһааран туран, үйэлээх сааспар эттэнэн, ардыгар эрэй-муҥ энээрдэнэн даҕаны, суруйбут маҥнайгы сахалыы кинигэбин аҕааччы дьүүлүгэр таһаарабын.

Маҥнайгы баһа

Улуу дойду урсунунан

Саха историктара, Арҕаа Европа дойдуларын уонна ССРС колониальнай историографиятын аҕыйах ахсааннаах норуоттары сэниир, аллара тутар уодаһыннаах пропагандаларын ылынаннар, оннооҕор төрөөбүт төрүт дойдуларын – Саха сирин улуу дойду кэккэтигэр киллэрбэттэрэ. Кытай сирин-уотун үс гыммыт бииригэр, биэс аҥаар Францияҕа тэҥнэһэр Саха сирэ хайдах улуу дойдунан ааҕыллыа суохтааҕый? Өктөөп революциятын иннинэ бу дойду өссө билиҥҥитинээҕэр биир мөлүйүөн квадратнай километрынан киэҥэ. Уонна болуоссата оччоллорго түөрт мөлүйүөн квадратнай километрга тэҥнэһэрэ.

Кэлэр кэмҥэ биһиги республикабыт айылҕатын барҕа баайынан аан дойдуга аатырара-суолурара саарбаҕаламмат. Ол кэмҥэ саха интеллигенциятыгар социальнай сакааһы толорон уонна национальнай нигилизминэн дьарыктанан айахтарын ииттэр дьон ахсаана аҕыйыаҕа. Ол оннугар үрдүк интеллектуальнай сайдыылаах, аан дойду наукатын уонна культуратын ситиһиилэрин эттэригэр-хааннарыгар иҥэриммит саха үөрэхтээхтэрин уонна өйдөөхтөрүн көлүөнэлэрэ үөскүөҕэ. Уонна кинилэр эрэ Сибиир олохтоох норуоттарын, ол иһигэр бэйэлэрин омуктарын, киһи аймах цивилизациятыгар дьиҥнээх миэстэлэрин туһунан кырдьыктаах историяны суруйуохтара. Кэлэр көлүөнэ ол дьорҕоот чинчийээччилэрэ өссө Киин Азия уонна Сибиир төрүт олохтоохторун культурата бу түбэлэргэ былыр биэс тыһыынча сыл устатыгар чэчирии сайда сылдьыбыт цивилизациялартан силис тардарын туһунан долгутуулаах ис хоһоонноох кинигэлэри бэчээттиэхтэрэ. Оннук суруйуулар билигин, одоҥ-содоҥ уонна Москваҕа да буоллаллар, син тахсыталаан эрэллэр (Кызласов Л. Р., 1992; Архипов Н. Д., 1999).

Бу бардахха бараммат баараҕай киэҥ дойду – Саха сирин хотугулуу-арҕаа өттүн бүтэй Бүлүү эбэ хотун хочото ылан сытар. Нуучча Саха сирин аан маҥнай булуутугар, 17-с үйэ саҥатыгар, Үс Бүлүүгэ олох аҕыйах ахсааннаах саха олоро сылдьыбыт быһыылаах. Ол туһунан оччолорго Бүлүүнү сордоҥ курдук устан түспүт казак Воин Шахов суругунан көрдөрүүтэ (оттиската) даҕаны туоһулуур. Кини бу аарыма киэҥ сири тайыыр өрүһү усталыырыгар аҥаардас тоҥустары (эбэҥкилэри) көрсүтэлээбитин, оттон сахалары букатын даҕаны көрбөтөҕүн туһунан суруйбута.

Бүлүү түҥ былыргыттан тоҥус дойдута буоларын археология чахчылара даҕаны кэрэһэлиилэр. Ол курдук, билигин Бүлүү муоратын түгэҕэр сытар Туой хайа бөһүөлэк таһыгар 5 тыһыынча сыллаағы, инньэ неолит саҕанаағы, көмүүлэр көстүбүттэрэ. Биллиилээх советскай антрополог Г. Ф. Дебец ол дьон төбөлөрүн уҥуоҕа аныгы тоҥустар киэннэрин майгынныырын ыйбыта (Архипов Н. Д., 1989). Бу сир аҕыйах сүүс сыллаахха диэри тоҥус төрүт дойдута буолан турбутун туоһулуур дьоһуннаах докумуоннарынан өссө сирдэр ааттара – топонимнар буолаллар (Багдарыын Сүлбэ, 2004). Олор баһыйар үгүс өттүлэрэ, Бүлүү эбэ хотун баһыттан төрдүгэр диэри, тоҥустуулар. Онон, түмүктээн эттэххэ, Бүлүү хочото тыһыынчанан сыллар усталарыгар тоҥустар историческай дойдулара этэ.

Бүлүү сахаларын этническэй историятынан анаан-минээн дьарыктаммыт этнограф С. И. Николаев-Сомоҕотто көрдөрбүтүнэн, бу түбэҕэ нууччалар дьаһааҕы маҥнай хомуйар кэмнэригэр, ол аата 17-с үйэ 30-40-с сылларыгар, Үөһээ Бүлүү сибиэбийэтигэр икки тыһыынча кэриҥэ тоҥус маннык түһээни туттарбыт (Николаев С. И., 1957). Бу бэлиэтээһин 17-с үйэҕэ Бүлүү хочотугар элбэх ахсааннаах тоҥус түөлбэлээн олорбутун чаҕылхай дакаастабылынан буолар.

Ол кэмҥэ Үөһээ Бүлүү сибиэбийэтигэр дьаһааҕы биир даҕаны саха туттарбатах. Арай 17-с үйэ ортотугар Бүлүү сахаларын тоҕус, кыргыдай, кырыкый, үөлэс, лүүчүн, уотту уонна өргүөт диэн аҕаларын ууһун дьоно түһээннэрин Орто Бүлүү сибиэбийэтигэр төлөөбүттэр (Николаев С. И., 1957). Балартан тоҕустар, өргүөттэр уонна лүүчүннэр сүөһүлээх, оттон кыргыдайдар, кырыкыйдар, үөлэстэр уонна уоттулар «буор балыксыт» эбиттэр (Лүүчүннэр, 3003, 23 с.). (Этнографическай литератураҕа тоҥустарга эбэҥкилэри, эбээннэри уонна негидалецтары холбуу киллэрэллэр. Бу кинигэҕэ «тоҥустар» диэн таба көлөлөөх Бүлүү уонна Өлөөн эбэҥкилэрин ааттыыбын). 17-с үйэ суругун докумуоннарыгар өссө аһыкай, онтул уонна куокуй диэн аҕа уустара бэлиэтэммиттэр.

Үөһэ ааттаммыт ураанхай саха удьуор аҕаларын уустара, бадаҕа, имири кыргыллыыттан чиэски сир диэкки тэскилээбит, атаҕастабылтан атахтарынан куоппут, Бүлүү эбэ хотун аар тайҕатыгар аан маҥнай алаһа дьиэ туттубут, аал уоту оттубут дьол көрдөөччү дьоруҕоот дьон эбиттэр.

Ити курдук, сыыйа быычалаан, улам эбиллэн, байан-тайан,

бараҕадыйан, 18-19-с үйэлэргэ бу өрүс хочотутар этнографическай литератураҕа «Бүлүү сахалара» диэн аатырар, саха норуотун биир бөдөҥ уонна олоххо-дьаһахха ордук тардыылыктаах бөлөҕө үөскээбитэ.

Арҕаа уонна Илин Европа сайдыылаах норуоттара сир шарын кыаммат-хотуммат, бэйэлэрин кыайан көмүскэммэт, норуоттарын уонна биистэрин ууһун сэриилээн ылыыларын уодаһыннаах кэмэ 16-18-с үйэлэргэ буолбута. Бу үс үйэ устатыгар салҕанан барбыт кэрдиис кэм капитализм сайдыытын маҥнайгы стадиятыгар түбэһэр уонна научнай литератураҕа «первоначальное накопление капитала» (ПНК) дэнэр.

Сир-дойду үрдүнэн колонизатордар сирэйдэрэ биирэ. Кинилэри утары дьаныардаах утарылаһыыны оҥорбут государстволар уонна норуоттар сир үрдүттэн сиппиллэллэрэ. Ол курдук, тыһыынчанан сылларга чэчирии сайдыбыт Америка индеецтэрин цивилизацията, Кучум ыраахтааҕылаах Арҕаа Сибиир саарыстыбата уо. д. а. күлкөмөр буолбуттара. Онно олохтоох дьон имири кыргыллыбыттара. Маннык быһыыга-майгыга колонизатордарга мөлтөх утарылаһыыны оҥорбут норуоттар барыыстаах балаһыанньаламмыттара. Оннуктарынан, холобур, Кольскай тумул арыыттан Чукоткаҕа диэри тарҕаммыт 28 хотугу омуктар, Илин Сибиир омуктара, олор истэригэр, сахалар буолбуттара.

Арай модун дууһалаах туундара дьоно – чукчалар, ыраахтааҕы хас да байыаннай этэрээттэрин суох гынан, 150 сыл устатыгар Россия састаабыгар киирбэккэ уонна бу түһээн даҕаны баттаппатах дойдуларыгар дьаһааҕы төлөөбөккө сылдьыбыттара.

17-с үйэҕэ Саха сирин булбут нууччалар ынырык крепостной баттал таҥнары сатыылаабыт дойдутун дьоно этилэр. Онон кинилэр бэйэлэрэ эмиэ кытаанах бэрээдэккэ, тутууга-хабыыга үөрэммит буоланнар, хайа сиргэ кэллилэр даҕаны, онно бэйэлэрин государстволарын сокуоннарын олохтоон киирэн бараллара.

Оттон оччотооҕу саха обществота олох атын тутулуктааҕа. Ол төрүтүнэн тыһыынчанан сылларга сиидэлэнэн кэлбит киһи киһиэхэ ураты харыстабыллаах сыһыана этэ. Оччотооҕу саха дьоно сиэр-майгы өттүнэн маннык үрдүк чыпчаалга тиийиилэрин сүрүн төрдө кинилэр айылҕа мунутуур кыаҕын билиниилэригэр, ону кытта сибээстээх итэҕэллэригэр, сүүһүнэн көлүөнэ төрүттэрэ олохтообут бэрээдэктэрин халбаҥнаабакка тутуһууларыгар сытара.

Онон Саха сирин 17-с үйэтээҕи историятын сөпкө сырдатарга

оччотооҕу нуучча уонна саха дьонун омук быһыытынан уратыларын ымпыктаан-чымпыктаан үөрэтиллиэхтээх.

20-с үйэ 30-с сылларыгар диэри Россия историктара нуучча колонизатордарын халабырдаах дьайыыларын сөпкө сырдаппыттара. Онтон сэрии кэнниттэн, ССРС-гар колониальнай уонна национальнай баттал күүһүрүүтүн кытта тэҥнэ, 17-с үйэ нууччалара сырдык иэйиилээх, Сибиир олохтоох дьонун-сэргэтин имири эститтэн быыһыыр дьайыыларын туһунан өйдөбүл сыыйа киирэн барбыта. Бу, дьиҥинэн, реакционнай теория тарҕаныытыгар нуучча идеологтарыгар саха историктара «аллараа сыҥаах» буолбуттара. Олортон биирдэстэрэ «добровольное вхождение Якутии в состав Российского государства» диэн национальнай нигилизм чаҕылхай көстүүтэ буолар тезиһи ССРС историческай наукатыгар тарҕаппыта.

Мин бу туһунан суруйуо да суох этим. Ону баара, Саха сирин салайар эргимтэлэрин дьоно кэнникинэн нуучча православнай итэҕэлин пропагандалааһынҥа утумнаахтык туруннулар. Манан сибээстээн, сир аайы православнай таҥара дьиэлэрэ тутулуннулар, нуучча итэҕэлэ Сибиир олохтоох норуоттарын историческай дьылҕатын уһулуччу оруолун көрдөрөр сыаллаах конференциялар тэрилиннилэр.

Оттон мин биир бэйэм бу өй-санаа хамсааһынын улаханнык сэрэхэдийэ көрүстүм. Революционнай иириимтийии долгунугар оҕустаран, тыһыынча сыллаах улуу христианскай культуратын үлтү урусхаллаабыт, сиргэ-буорга тэпсибит, тыһыынчанан храмнары уонна таҥара дьиэлэрин суох гыммыт, ахсаана биллибэт аҕабыты, манааҕы саа уоһугар туруорбут, хаайыыга сытыппыт норуот сырдык иэйиилээх итэҕэлин итинник түргэн тэтимнээхтик чөлүгэр түһэриэ дуо? Мин, аан дойду итэҕэлин историятын ымпыктаан-чымпыктаан үөрэппит киһи, маны тоҕо эрэ итэҕэйиэ суохпун баҕарабын.

Салайааччылар бытыттан национальнай интеллигенция дьоно даҕаны хаалсыбатылар. Этэ-тыына сатаан баран, кинилэр обургулар оннооҕор нуучча дьоно саханы имири эститтэн быыһаабыттарын туһунан суруйдулар.

Кырдьык, эрдэтээҥҥи тимир уонна орто үйэлэргэ (б.э. 7 үйэтин инниттэн 15-с үйэҕэ дылы) сир үрдүттэн сүүһүнэн норуот уонна биис ууһа симэлийбитэ. Биһиги кэммитигэр диэри кинилэртэн ордук биир сомоҕолоро уонна олоххо тардыылыктаахтара ордон

кэлбиттэрэ. Олор ортолоруГар сахалар киирэллэр. Онон тыһыынчанан сыллаах эрэйдээх-мунҥнаах историятын усталаах-туоратыгар ураанҥхай саха бэйэтин бэйэтэ быыһанан кэлбитигэр тиийэр.

Сахалар 17-с үйэҕэ нуучча колонизатордарын утары хас даҕаны түһүмэхтээн буолбут өрө туруулара кырыктаахтык саба баттаммыта. Бу сүүһүнэн олохтоох дьон өлүүтүгэр тиэрпит, саха сүрүн аан маҥнай тоһуппут, хааннаах дьайыылар нуучча правословнай миссионердарын харахтарын ортотугар буолбута. Ол гынан баран, историческай литератураҕа биир даҕаны оччотооҕу миссионер сахалары көмүскээбитэ биллибэт. Хата, төттөрүтүн, оччотооҕу таҥара үөрэхтээхтэрэ, колонизатордарга «аллараа сыҥаах» буолан, саха төрүт итэҕэлин урусхаллаһыҥҥа утумнаахтык туруммуттара.

Бу түмүгэр оччотооҕу биис уустарын баһылыктара кэлии дьоҥҥо сэбилэниилээх утарылаһыы саханы имири эстиигэ эрэ тиэрдэрин өйдөөбүттэрэ. Онон кинилэр үйэлээх саастарыгар көрбөтөх нуучча үрүҥ ыраахтаҕытын кулуттара буоларга сөбүлэһэргэ тиийбиттэрэ. Уонна «дьаһаах» (ясак) диэн аатырар ыраахтааҕы түһээнин төлөөн киирэн барбыттара.

Ол гынан баран, оччотооҕу Саха сирин ураты баай айылҕатыгар көҥүл көтөр курдук көччүктээн үөскээбит ураанҥхай саха ортотугар түһээн даҕаны баттаппатах омугар кулут буолууну булгуччу утарар модун санаалаах дьон даҕаны бааллара. Бу саха дьоно саҥа сиргэ олохсуйууларын маҥнайгы төрүтүнэн буолбута.

История кырдьыгын элбэхтик токурутан көрдөрбүт биһиги историческай наукабыт 17-с үйэҕэ нууччалар Хотугу Азия бардахха бараммат киэҥ-нэлэмэн иэнин бэйэлэрин эрэ кыахтарынан тилийэ сүүрбүттэрин курдук суруйбута. Дьиҥинэн буоллаҕына, хоту сир тыйыс усулуобуйатыгар олорорго үөрэммэтэх бу дьону таба, ат көлөлөөх тоҥустар уонна сахалар сирдии-тиэйэ, аһата-таҥыннара сылдьыбыттара. Ол унньуктаах уһун айаннарын кэмигэр, урут сүнньүнэн Өлүөнэ эбэ хотун Туймаада, Энсиэли уонна Эркээни хочолоруГар түөлбэлээн сыппыт ураанҥхай сахалар үс Бүлүү, Халыма, Индигир, Дьаанҭы уонна Олоохуна өрүстэр хочолоруГар үтүө сирдээх-уоттаах түбэлэри көрөннөр, сөрү диэн сөхпүттэрэ, бэри диэн бэркиһээбиттэрэ. Ол хорсун-хоодуот айанньыттар омуннаах кэпсээннэрэ оччотооҕу дьон өйүн-санаатын өрүкүнэппитэ, утуйар уутун уйгурдубута. Уонна сахалар араас хайысханан куустаан көһүүлэрин иккис төрүтүнэн буолбута.

18-с үйэҕэ сахалар Бүлүү уонна Өлөөн тоҥустарын симэлитэн (ассимиляциялаан), кинилэри бэйэлэригэр холбоммуттара уонна сахалыы тыллаабыттара. Ол гынан баран, тоҥустар даҕаны саха культуратын сайыннарбыттара. Ол 1859 с. түөрт Бүлүү улууһун сахалара үс тыһыынча кэриҥэ табалаахтарыттан даҕаны көстөр (Маак Р. К., 1994, 339 с.). Ити курдук, сахалар үйэлэр тухары илдьэ кэлбит хаһаайыстыбаларын икки көрүҥэр - сылгы уонна ынах сүөһү иитиитигэр, үһүс көрүҥү - таба көлөлөнүүнү эбиммиттэрэ. Бу кинилэр олохторун-дьаһахтарын культурата сайдыытыгар улахан ситиһии этэ. Маны таһынан, тоҥустар сахалары булт умсулҕаннаах улуу искусствотыгар үөрэппиттэрэ. Ол аата, бу норуот айылҕаны кытта алтыһар дьоҕурун өссө үрдүк кэрдиискэ таһаарбыттара.

Булка тардыылыктаах сахалары ордук аллараа Лена, Өлөөн, Анаабыр эбэ хотуттар ыам кумаарын курдук үөскээбит кыыл табата салыннарбыта. Бу туундара уонна дьаҥы аҥаардаах дойдуга сылгыны даҕаны, ынах-сүөһүнү даҕаны тутар кыах суоҕа. Онон онно олохсуйбут сахалар хара маҥнайгыттан таба уонна ыт көлөлөммүттэрэ. Кинилэри эмиэ туһунан бөлөххө арааралларр уонна «хотугу сахаларынан» ааттыыллар (Гурвич И. С., 1977).

Онон саха дьоно киһи-аймахха «Саха сирэ» диэн аатырар улуу баай дойдуну усталыы-туоралыы олохсуйууларын сүрүн төрүтүнэн Сибиир нуучча феодальнай государствотыгар холбонуута буолбут.

Аан дойду историятыгар дэҥҥэ төрөөн ааспыт дьонтон биирдэстэрэ – Улуу Петр ыраахтааҕы реформатын кэнниттэн цивилизация суолунан, бытааннык да буоллар, син сайдан барбыт улуу норуоту кытта алтыһыы саха дьонун олоҕун-дьаһаҕын уонна өйүн-санаатын культурата сайдыытын үрдүк таһымҥа таһаарбыта. Бу кэмтэн ыла саха дьоно аан дойду цивилизациятын тардыытыгар киирэн, сыыйа уруккуларынааҕар туһунан туттунууланан уонна культураланан барбыттара. Кинилэр ахсаан өттүнэн даҕаны эбиллибиттэрэ. Ол курдук, Россия састаабыгар 300 сыл олорбут кэмигэр саха норуотун ахсаана 5 - 6 төгүл элбээбитэ. Онон 17-с үйэ саҥатыгар баара суоҕа аҕыйах уон тыһыынча киһиттэн турар дьон, сахалар 1917 с. перепись түмүгүнэн 220 тыһыынча киһи буолбуттара.

Элбэх хаһыылар көрдөрбүттэринэн, саха 17-с үйэтээҕи көмүүлэриттэн көстүбүт декоративнай-прикладной оҥоһуктар мөлтөх хаачыстыбалаахтар. Оттон 18-19-с үйэлэртэн ордон кэлбит маннык оҥоһуктар чуораҕайдарынан уонна үрдүк уус-уран

таһымнаахтарынан сөхтөрөллөр. Маны оччотооҕу нуучча рыногын быһаччы сабыдыалын курдук көрүллүөхтээх. Ол эбэтэр, оччолорго саха маастардарын искусствота сүрдээх үрдүк таһымҥа тахса сылдьыбыт эбит. Оччотооҕу саха дьонун өйүн-санаатын (духовнай) культуратын сайдыытыгар даҕаны улахан уларыйыылар тахсыбыттара. Саха тылын илбистээх-имэҥнээх, икки атахтааҕы, иннинэн сирэйдээҕи сомоҕолуур улуу күүһэ бу кэмҥэ ордук чаҕылхайдык көстүбүтэ. Инньэ Амуртан муустаах муораҕа, Енисейтэн Чукоткаҕа диэри революция иннинэ нууччалыын, хоту омуктардыын бука бары сахалыы кэпсэтэллэрэ уонна суруйсаллара. Ол оччотооҕуга Саха сиригэр нуучча дьоно аҕыйахтарыттан тахсыбыта. Холобур, 1917 с. Саха сиригэр баара суоҕа 25 тыһыынча эрэ нуучча баара.

18-с үйэҕэ саха үксэ сүрэхтэнэн, православнай итэҕэллэммитэ. Ол гынан баран, күүс өттүнэн соҥноммут Иисус Христос үөрэҕэ саха дьонун дууһатыгар кыайан киирбэтэҕэ. Онон бу норуот төрүт итэҕэлиттэн аккаастамматаҕа. Уонна ол итэҕэлин үс сүмэһинин – ойууннааһынын, олоҥхотун уонна ыһыаҕын, – 20-с үйэҕэ диэри илдьэ кэлбитэ. Манна уһулуччу дьулууру уонна төрүт культураҕа бэриниини Бүлүү хочотун дьоно көрдөрбүттэрэ.

18-с үйэҕэ саха маҥнайгы үөрэхтээхтэрэ үөскээннэр, бу норуот киһи-аймах цивилизациятын улууканнаах ситиһиитигэр – сурукка-бичиккэ үөрэнэн барбыта. Онон, революция иннигэр сахалар Сибиир ордук элбэх ахсааннаах, доруобай уонна үрдүк сайдыылаах төрүт культуралаах норуотугар кубулуйбуттара.

Үс Бүлүү дьиктилээхэй түөлбэ сирдэрин – Ыйылас уонна Сургуулук дьонун төрүт культуратын биһиги саха норуотун уопсай историческай дьылҕатын кытта холбуу тутан, сибээстээн ырытарга быһаарынан бу быстах бэлиэтээһиннэри оҥордубут.

Иккис баһа

Сургуулуктар

Ол быдан дьылларга быралыйбыт кэм хорсун-хоодуот дьонуттан ордук дьорҕоотторо өссө кырыыба, булдунан-алдынан баай сири былдьаһаллара. Билиҥҥи Сургуулук нэһилиэгин былыргы дьоно эмиэ ити курдук олохсуйбуттара. Бу нэһилиэк, 20-с үйэ 50-с сылларыгар Ыйылас сирин-уотун холбонуор диэри, дьоҕус сири ылан сыппыта. Сургуулуктар олорор сирдэрин илиҥҥитэ Түҥ өрүһүнэн, оттон арҕаа кыраныыссата Түүкээн уҥа салаата Чиллэнэн ньурбалардыын быысаһара. Ону сэбиэскэй былаас саҕана быһа анньан, Түүкээн – Чиллэ ыккардынааҕы син киэҥ сири Ньурба оройуонугар биэрбиттэрэ. Нэһилиэк хотуттан соҕуруу барыытын устата 4-5 эрэ көскө тэҥнэһэрэ. Ол гынан баран, бу дойду төһө даҕаны кыараҕас сири ылан сыппытын иһин, өҥ үүнүүлээх, үтүө-мааны ходуһалаах үгүс элбэх алаастарынан аатырара. Холобур, Кэнэлийэ эбэ хотун киэҥ киэлитинэн аллаах атынан айаннатан дибдигирэтэн иһэр киһи хайдах сүрэҕэ-быара манньыйыа, маннык сирдээҕинэн-дойдулааҕынан киэн туттуо суоҕай? Онон Сургуулукка революция иннигэр улахан баайдар үөскүү сылдьыбыттара.

Бу түбэ үгүс элбэх күөллэрэ күн бүгүҥҥэ дылы көмүс хатырыктааҕынан аатыраллар. Олорго былыр сайынын аата-ахсаана суох көтөр бииһин ууһа ордууланан, оччотооҕу аҕыйах дьон сиэбиттэрин аайы бараммат баай ас саппааһын үөскэтэрэ.

Бу маннык үтүө-мааны, өҥ дойдуга биирдиилээн сахалар 17-с үйэҕэ даҕаны олохсуйбуттара буолуо.

Сургуулук үһүйээҥҥэ кытаанахтык киирбит киһитинэн бу сири 18-с үйэ бүтэһигэр булбут Дьүөлэкээн эбит. Бу тыл тоҥустуута «куобах» диэн тылбаастанар. Онон Дьүөлэкээни сахатыйбыт тоҥус киһитэ эбитэ буолуо диэн сабаҕалыахха сөп.

Кини суос-сатыы алынтан тахсан иһэн, Боотулуу «Аҥала» эбэтигэр күннээн-күөнэхтээн олорор Оноҕоччут баайга хонон ааспыт. Бу 18-с үйэ суругун докумуоннарыгар Болтору Ыраев диэн аатынан киирбит кинээс Дьүөлэкээн эрдээх көрүҥүн сөбүлүү көрөн, бэйэтин дойдутугар олохсута сатаабыт. Ону биирэ сөбүлэммэтэх уонна санаабыт сирин диэки түһэ турбут. Сургуулукка тиийэн, кини Дьүккүйээн баайга олохсуйар. Бу киһи төрөппүт кыыһыттан ураты өссө саах күрдьэр иитийэх кыыстаах эбит. Дьүөлэкээн ол

көйгө кыыска оҕо оҥорон баран, үргүлдьү ойох ылаары суудайбытыгар Дьүккүйээн нэһиилэ сөбүлэспит. Дьиҥинэн, кини маннык эр бэрдигэр төрөппүт мааны кыыһын ойох биэриэн дураһыйар эбит.

Дьүөлэкээн хоһууна бэрт буолан, сотору кэминэн улаханнык байбыт. Киниттэн биэс уол төрөөн тэнийбит. Олор ааттара маннык тар: Далланҥныыр Сүөдэр, Тойтох Уйбаан, Кырдьаҕас Испирдиэн, Кэлэҕэй Ыстапаан уонна Куртах Ньукулай. Олор тымырдара-сыдьааннара улаханнык тэнийэн ууһааннар, билигин сүүһүнэн ахсааннаахтар.

Дьүөлэкээн алта кырыылаах уҥуоҕа Дьэбдьигийээн эбэ хотун хотугулуу-арҕаа томторугар билиҥҥэ дылы туох да буолбакка турар. Аатырбыт-суолурбут төрүттэрин көмүс уҥуоҕа көтөҕүллүбүт сиригэр аны кини удьуордара көмүллэн испиттэр. Онон сотору манна дьүөлэкээннэр аҕа уустаан көмүллэр, Сургуулук дьонун бүттүүнүн ытык сирэ үөскээбит.

Сургуулук атын аҕаларын уустарын төрүттээбит дьонунан Бүктүкү, Ыстаары уонна Аркыым буолбуттар. Олортон маҥнайгыларын аата сахалыы буоллаҕына, икки атыттарын ааттара нууччалыы курдуктар. Ол кинилэр сүрэхтэммит дьон буолалларын туоһулуур.

1917 с. перепись көрдөрбүтүнэн Дьүөлэкээн аҕатын уһа – 36, Ыйылас – 14, Бүктүкү - 15, Аркыым – 17, Ыстаары – 29 хаһаайыстыбалаахтара. Ол переписка Сургуулук нэһилиэгэр өссө 16 хаһаайыстыбалаах Дьалхаан аҕатын уһа киллэриллибит. Бу – билиҥҥи Көтөрдөөх отделениетын дьонун төрүттэрэ. Оччолорго Сургуулук нэһилиэгэ, Ыйылаһы киллэрэн туран, 127 хаһаайыстыбаттан турара уонна 574 киһилээҕэ.

Уруккута ичигэс Соҕуруу Сибиир уонна Киин Азия киэҥ-нэлэмэн хонуу куйаардарын дьоно, ураанхай сахалар уран өйдөөх төрүттэрэ тымныы тыыннаах хоту сиргэ көһөллөрүгэр хороҕор муостаахтарын уонна сыспай сиэллээхтэрин сыыһа туттубатахтар эбит. Ол кинилэри имири эститтэн быыһаабыта. Сургуулуктар даҕаны хара маҥнайгыттан ынах уонна сылгы сүөһүлэрин илдьэ кэлбиттэрэ халбаҥа суох. Саҥа сиргэ олохсуйалларыгар кинилэр тупсаҕай оҥоһуулаах туруорбах дьиэни уонна хотону туталлара. Дьиэлэрин көмүлүөк оһоҕунан ититэллэрэ уонна сырдаталлара. Халыҥнык ыһыллыбыт дьиэ даҥ буоругар от хойуутук үүнэн, кырыһырдан, ардах уутун аһарбата. Эркини кыйар биллирик

ороннорго дьиэ кэргэн улахан-кыра дьоно аналлаах сытар сирдээхтэрэ. Оһоххо кураанах эрэ маһы оттоллоро. Онон өтөх эргиннээҕи курун куруук ыраастанара.

Түҥ былыргы хонуу куйаардааҕы төрүттэрин курдук, бу дойду дьоно эмиэ кыстыктаах-сайылыктаах буолаллара. Онтуларын тус бэйэлэрэ бас билэр буоланнар, улаханнык көрөллөрө-харайаллара. Уопсайынан, ырытар кэммит сахалара төрүөхтэриттэн өлүөхтэригэр диэри куруук үлэлии-хамсыы, түбүгүрэ сылдьар дьон этилэр. Үлэ диэн кинилэргэ олох сүрүн ис хоһоонунан ааҕыллара.

Ынах-сүөһүнү кыһын дьоҕус хотоннорго туталлара. Олор, аҕыйах сүөһү турар буолан, билиҥҥи тиипэбэй аарыма улахан хотоннордооҕор быдан уһуннук тураллара. Былыргылар сүөһүнү күн аайы ойбоҥҥо киллэрэн уулатаннар, сүүрдэн-көтүтэн, саахтанан-ииктэтэн баран, хотонугар төттөрү киллэрэллэрэ улаханнык туһалыыра. Оттон аныгы ынах-сүөһү хотоҥҥо 8 ый хамсаабакка турар буолан, этэ-сиинэ бүдүгүрэн, айгыраан хаалар. Былыргы хотоннор, төһө даҕаны сүөһү бэйэтин эрэ сылаһынан ититиллибитэрин иһин, тымныйбат этилэр.

Сургуулуктар, атын даҕаны сахалар курдук, сылгыны ытык сүөһүнэн ааҕаллара. Оччолорго сылгыны харайарга аналлаах бохсуу, күрүө, өттүк билиҥҥитээҕэр элбэҕэ. Уулаах биэлэри уонна ырбыт сылгыны сааскы хотугу тыалтан хорҕоторго аналлаах икки эркиннээх, үрүттээх хаһаалары туталлара. Бу эмиэ соҕурууҥҥу хонуу куйаар культуратын традицията. Хакаастар, холобур, маннык тутууларын эмиэ «хазаа» диэн ааттыыллар.

Ырытар кэммит дьонун арыый кыанар-хотунар өттө хайаан даҕаны миинэр миҥэлээх – аттаах буолара. Онтуларын тупсаҕай, ардыгар художественнай даҕаны, оҥоһуулаах сэбинэн киэргэтэн баран, кыһыннары-сайыннары миинэ сылдьаллара. Ол оччотооҕулар эт-хаан өттүнэн куруук эрчиллиилээх, чэгиэн-чэбдик сылдьалларыгар улаханнык көмөлөһөрө. 19-с үйэттэн саҕалаан, баайдар ортолоругар хачыма сыарҕа тарҕаммыта. Онно ааттаах сэлиик аттары көлүйэннэр, күҥҥэ уонунан көстөөх сиргэ кыһалҕата суох тиийэллэрэ.

Сургуулуктар булт кистэлэҥин үксүн даҕаны ситэ-хото баһылаабыт дьон этилэр. Кинилэр тайаҕы, кыыл табаны, эһэни бултууллара.

Кылааннаах түүлээх соноро былыр даҕаны, быйыл даҕаны сындалҕаннаах дьарык буолара биллэр. Бу дойду дьоно ахсыннь

аан дааннаах тымныыта түһүөр диэри кулуһунунан сылдьан бултууллара. Бу тыл тоҥустуу «гулувун» диэнтэн тахсыбыт. Аттаах өттө утуйар таҥаһын төргүүлэнэн, таҥаһын-сабын, ыһыгын бэрэмэдэйигэр хааланан сылдьара. Сатыыта туох баар таҥаһын-сабын, булдун тэрилин уһун синньигэс салааскаҕа тиэйэн баран, соһо сылдьара. Тоҥустар маннык салааскаҕы «урувин» диэн ааттыыллара уонна ардыгар хас да буолан хайыһардаах соһоллоро. Түүн хоноллоругар анаар, эбэтэр үс эркиннээх далла тутталлара. Бу тыл эмиэ «далда - ми» диэн тоҥустууттан тахсар уонна «сабыы» диэн тылбаастанар. Далла иннигэр улахан кулуһун оттоллоро. Маннык олоҕу, биллэн турар, уһулуччу үчүгэй доруобуйалаах уонна тымныыны тулуйумтуо, сылгытыйбыт дьон тутуһаллара.

Суруйар кэммит дьоно тайаҕы уонна табаны ордук хотуулаахтык айанан бултууллара. Бөдөҥ харамайдарга анаан эбиэн ырбаны тутталлара. Бөрөҥү, саһылы уонна куобаҕы ачаахтаах ырбанан бултууллара.

Сааскы аччык, кыһыҥҥы уутуттан уһуктан ордук дьүдэйбит эһэҕэ анаан сохсо охсоллоро. Саһылга, куобахха даҕаны сохсолууллара. Сүөһүлээх өттө кыһын ынах, сылгы идэһэлэнэрэ. Оччотооҕу дьон, син биир билиҥҥилэр курдук, тоҥ сылгы этин ордук дуоругалыыра. Ол кинилэри цинга курдук ыарахан ыарыыттан уонна эккэ-хаанҥа витамин тиийбэтиттэн (авитаминозтан) быыһыыра.

Манан сибээстээн, билиҥҥи медицина сорох биллэр-көстөр деятеллэрэ, холобур, академик Н. М. Амосов маннык аһааһын доруобуйаҕа уһулуччу туһалааҕын туһунан тоһоҕолоон бэлиэтииллэр (Амосов Н. М., 1996). Ол эбэтэр, киһи ис органнара, син эмиэ таһынааҕыларын курдук, куруук күүрүүлээх үлэҕэ уонна эрчиллиигэ наадыйаллар. Маны таһынан, сылгы этэ уонна сыата, ордук убаһа киэнэ, улахан эмтээҕэ дакаастанна уонна сайдыылаах омуктар аптекаларыгар атыыланар буолла.

Саас эрдэттэн уонна күһүн куска тиргэлиилэрэ («тургэ» тоҥустуута «туһах» диэн).

Улаханнык кыанар дьон тыыга икки атахтарын аччаччы тэбинэн туран, сатыы куһу быыралаан, эрдиинэн быһыта кэйэн ылаллара. Үөл куһу уонна анды оҕотун илимнэ туттарыы ньыматын эмиэ туһаналлара. Кус оҕотун ытынан туттарыыга ордук уол оҕолор күннүүллэрэ. Ол саҕана булуус суох буолан, дьон үксүгэр сии түһэллэрин эрэ холоон бултууллара. Онон айылҕаҕа хоромньу оноһуллубат этэ.

инв № 501
Сум. 16

Мас көтөрүн – улары, куртуйаҕы уонна курупааскыны туһаҕынан бултууллара. Саас ылаанҕы саҕана курупааскы түһэр толооннорун уонна үрэхтэрин сиригэр диэри күрдьэн, хаарынан уһун тоҥуулары оҥортууллара. Онтуларын биэстии-алталыы хаамыы гына-гына бысталаан, «кунньалгы» диэн аатырар туһахтаах талах төгүрүктэри иитэлиилләрэ («кунгулми» тоҥустуу «төгүрүтүү» дэнэр).

Куобахха эмиэ туһахтыыллара. Суор, тураах сиэбэтин диэн онтуларын бүкээхтиилләрэ, эбэтэр тэптиргэлиилләрэ (тоҥустуута «тэптыргэ-ми» – «тэһии, силбиилии көтүтүү»). Онон туһахха инҥнибит куобах салгыҥҥа тэйгэччи ыйанан турар буолара.

Сургуулуктар балыктааһын кистэлэҥин баһылаабыт дьон этилэр. Саас, сайын уонна күһүн ардьанан, туунан уонна илиминэн балыктыыллара. Сайыҥҥы куйааска илим үтэн баран, онно собону тыынан күрэтэн киллэрэллэрэ. Маннык балыктыыр албас «маарылааһын» диэн аатырара. Мундуну, күөнэҕи хатарбыттара «хохту» диэн ааттанара. Бычаах хаппыта «дьалтах» дэнэрэ. Дьон үксэ күһүҥҥү балыгы лыыбалаан хаһаанара.

Күһүн, муус халыҥааһына, таҥастаах-саптаах өттө мунҕханан собону өлгөмнүк бултааһыҥҥа кыттыыны ылара. Моойохоп Тайыла уол сылдьан Сэмэтээски кинээс уола Иэгэй Уйбаан оннук мунҕхатыгар Мөрөөйүгэ сылдьыбытын маннык кэпсээбитэ: «Сэмэтээскилэр эрэ биир балааккалаахтара. Онно бэйэлэрэ эрэ симсэн утуйаллара. Уоннаҕылар кулуһун бөҕө оттон баран, ол таһыгар утуйарбыт. Ол гынан баран, ордук олоҕу көрбөтөх буоламмыт уонна эдэрбит, чэгиэммит бэрт буолан, кимнээҕэр үөрэ-көтө, үлэлии-хамсыы сылдьар этибит».

Дьаданҕы, кыаммат өттүн аһа-үөлэ кулун тутар диэкки улаханнык чараахаан тиийэрэ. Манан сибээстээн, сааскы куйуур үгүстэргэ көһүтүүлээх уонна аччыктааһынтан быыһаныыны аҕалар дьарык этэ. Оччотооҕу улахан куйуурдьуттарга, кинилэр төһө элбэх балыгы баспыттарыттан тутулуга суох, тиксиитэ дуона суох буолара. Кинилэр ол балыктарын үгүс өттө кыамматтарга, быстарбыттарга ньымааттанара. «Нимат» диэн эмиэ тоҥус тыла уонна «булду туран биэрии» диэн тылбаастанар.

Сургуулуктар астарыгар-үөллэригэр үүт ас уһулуччу суолталааҕа. Күөх сайын усталаах туоратыгар киһи үксэ даҕаны бу аһынан, куһунан, куобаҕынан уонна балыгынан эрэ мунҕурданара. Сайыҥҥы куйааска холбуллубут үүт үксэ суораттанара. Бу улахан

хойохтоох ас этэ. Аныгы медицина суоракка рагы үөскэтэр канцерогеннай эттиги суох гынар холбоһук баарын дакаастаата. Былыргылар суораты киэһээҥҥи аһылыктарын кэнниттэн хайаан даҕаны сииллэрэ. Киһи ис органнарын чэбдиҥирдэр маннык аһыыр идэ бу дойдуга хойукка дылы кэлбитэ. Күһүн сөрүүдүйэрин саҕана суораты аналлаах тардыыр иһиттэргэ – аарыма улахан тирии саар ыаҕастарга мунньаллара. Онно кус оҕотун, балык уҥуоҕун бырахпыттара, кислотаҕа аһыйан, өҥүргэс буолан хаалара. Тымныйыыта тары балбаахтаан тоҥорон хаһааналлара. Онтуларын кыһын бурдугу, тиит уонна бэс үөрэни кытта булкуйан сииллэрэ. Холбуллубут үүт ордугунан, ыаммыт үүтүнэн даҕаны, бырпах оҥороллоро. Бу кымыстан туох даҕаны итэҕэһэ суох, күүһү-күдэҕи түргэнник чөлүгэр түһэрэр, инэмтэлээх уонна уохтаах утаҕы былыр тымныы ампааргa уура сылдьан, күнү быһа иһэллэрэ.

Билиҥҥи дьон үксэ «сырдьыгыныы көөнньүбүт сылгы кымыһа» диэни кинигэттэн эрэ билэр. Оттон былыргы сургуулуктар, атын даҕаны сахалардыы, биэни дэлэгэйдик ыаннар, бу эмтээх утаҕы тото-хана иһэн абыраналлара. 17-с үйэ чинчийээччитэ И. Георги сайыҥҥы куйааска кымыстан итирбит сахалары үгүстүк көрсүбүтүн туһунан суруйбута (Георги И., 1777). Ол гынан баран, ол аныгы суррогат арыгыттан холуочуйардааҕар атын этэ уонна эти-сиини алдьатыыта суох түргэнник аахара.

Оччотооҕу дьон үүт аһы кыайа-хото аһыылларын кытта доруобуйаларын уопсай туруга тутулуктааҕа халбаҥа суох. Холобур, медицина этэринэн киһи ханнын сааҕа олус мунньуллан, буолугуйан хааллаҕына ыарыыны үөскэтэр микробтар тарҕанан үөскүүр уйаларыгар кубулуйар. Оннук ынырык «таһаҕастан» киһи ханнын уонна очоҕоһун күннэтэ ыраастыыр суос-соҕотох албаһынан аһыы суораты сиэһин, үчүгэйдик көөнньүбүт кымыһы уонна бырпаҕы иһии буолара.

Маны таһынан, былыргылар аар тайҕа атын даҕаны баайын киэҥник туһаналлара. Ол курдук, тиит уонна бэс үөрэ үлтү мэлиллибитэ оччолорго олох аҕыйах бурдугу солбуйара. Уулаах отону, моонньоҕону дьаныһан туран ичигэстииллэрэ. Үрэхтэргэ хойуутук үүнэр сугуну туос куйабыылынан охсон ылаллара. Бу эмиэ тоҥустар «гуявун» диэн сугуну доргутан тоҕон ылар туос иһиттэрин аата.

Күөл түгэҕэр үүнэр минньигэс оту – ымыйаҕы хомуйалларыгар кыһын даҕаны, саас даҕаны маҥнай улахан төгүрүк чардааты

аллараллара. Үс тиистээх кыраабыл баһын курдугу оҥороннор, уһун сиэрдийэни майгынныыр маска олордоллоро. Онон чардааты төгүрүйэ сылдьан уу түгэҕин тарбыыллара. Уһун бакыр маска балтыһаҕы олордоллоро. Оннук сэптэрин «чолбон» диэн ааттыыллара (Моойохоп). Онтуларынан мууска дагдайбыт оту хомуйа тардан ылаллара. Отторун, сойууһуттан арааран баран, тымтайга сүгэн кэлэллэрэ Саас муус ыраастаммытын кэннэ ымыйаҕы, күөлү кэһэ сылдьан, атахтарынан тэбэн ылаллара. Оннук үлэни «от тэбиитэ» диэн ааттыыллара.

Онон, түмүктээн эттэххэ, ырытар кэммит сургуулуктара төрүттэрэ үйэлэр тухары аһаан кэлбит төрүт аһылыктарыттан - эттэриттэн, балыктарыттан уонна үүттэриттэн-суораттарыттан тэйбэтэхтэр эбит. Онон кинилэртэн үгүстэрэ, быстах ыарыыттан уонна оһолтон өлбөтөхтөрүнэ, уһун үйэлэнэллэрэ. Кинилэр 20-с үйэтээҕи тымырдара-сыдьааннара төрүт аһылыктарыттан аккаастанан, тугу булбуттарынан барытын хааланан, хайдахтаах идэмэр иэдээҥҥэ тиийбиттэрин туһунан анаан-минээн бэлиэтиэххэ сөп. Тоҕо диэтэххэ, бу билиҥҥи Сургуулук дьонун эрэ киэнэ буолбакка, саха дьонун бүүс-бүтүннүүтүн иэдээнэ буолар.

Былыргы сургуулуктар айылҕа дьиҥнээх оҕолоро этилэр. Онон кинилэр обществоларын сүрүн төрүтэ айылҕаны кытта алтыһыыга олоҕурара. 20-с үйэ иккис аҥаарыгар диэри бу түбэ үксэ үөл уонна кыыл көтөр уйата буолан турбута. Ол былыргылар төгүрүктүүр эйгэҕэ харыстабыллаахтык сыһыанналыыларыттан тахсыбыта.

Бу дойду оччотооҕу дьонун-сэргэтин ортотугар үөһээҥҥи былаас туһунан чуолкай өйдөбүл суоҕа. Маҥнай нэһилиэги, ханна баҕарар курдук, ыраахтааҕы үрдүк ыйааҕынан анаммыт кинээс салайара. 19-с үйэҕэ кинилэри губернатор аныыр старшиналарынан солбуйбуттара. Оччотооҕу үөрэҕэ суох дьон олору быһатытан «чаччыыналарынан» ааттыыра. Оттон үгүстэр кинилэри даҕаны «кинээстэр» дииллэрэ. Сургуулук былыргы кинээстэрэ кимнээхтэрэ биллибэт. Арай 19-с үйэ иккис аҥаарыгар олоро сылдьыбыт Ыстаары уола Сэмэтээски туһунан үһүйээн билиҥҥэ диэри ордон кэлбит. Бу бэйэтин кэмигэр улаханнык аатыра-суолура сылдьыбыт киһи билиҥҥи элбэх ахсааннаах Сэмиэнэптэр төрүттэринэн буолар. Кини 1909 с. ааттаах куйаас саҕана Үөһээ Бүлүүттэн ыҥыыр атынан тахсан иһэн, Далыр Күүлэтин таһыгар эмискэ ыалдьан өлбүт. Ону дьоно Сургуулуктан кэлэн, «Кырыкаат» диэн күөлгэ көмпүттэр.

Үһүйээн көрдөрөрүнэн Сэмэтээски улахан туруору

быһаарыылаах кинээс эбит. Ол туһунан Маттаҥнаа Охонооһойо маннығы кэпсээбитэ: «Сэчи уола Кыдай Амыһаах олохтооҕо Буорту Боруоран балта Чаачааны сөбүлээн, ойох ыларга кэпсэтэн, аны күһүн тиинг саҕана кэлэн сүгүннэрэн барыах буолбут. Кэпсэтиилээх кэмнэ тиийбитэ, Боруоран балтын Дьөһөгөй уола Кууһума диэн киһиэхэ ойох биэрэн, уруу тэрийэн олорор эбит. Кыдай дьиэҕэ киирбитин, остуол муннугар олордон, аһатан киирэн барбыттар. Киһилэрэ хаана хамсаабатаҕын көрөн, дьиэлээхтэр айдаан тахсыбатаҕыттан истэригэр үөрбүттэр. Киэһэтигэр, быыс булан, Кыдай Чаачаанныын кэпсэппит. Онно кыыһа ытыы-ытыы: «Эһиги сэчилэр дьаданғыгыт бэрт үһү. Онон ити сэниэ киһиэхэ күүстэринэн биэрдилэр», - диэбит. Ону Кыдай эппит: «Мин кырдьык баайы-дуолу мунньумматах киһибин. Ол гынан баран, биирдэ тосхойбут дьолбун мүччү туппат санаалаахпын. Ити киһи эйигин кытта уһуннук олоруо суоҕа. Тиинг өлүмүгэр сотору тыалыы барыа. Ону мин билиэм уонна эйигин илдьэ барыам». Инньэ диэт, Кыдай түүннэри ааһа турбут. Сотору кэминэн кини төннөн, турар бэйэтэ Чаачаанын олох сыарҕаҕа мэҥэстибит даҕаны, Боотулуу таҥаратын дьиэтигэр киирэн бэргэһэлэммиттэр. Аҕыйах хонон баран, Сэмэтээскигэ Амыһаах Боруорана хонон, туох буолбутун кэпсиир уонна балтын төннөрөрүгэр көрдөһөр. Ону кинээс: «Ол балтыҥ эринээн бэргэһэлээх дуо?» - диэн ыйытар. Ону биирэ: «Суох», - диир. «Суох буоллаҕына, мин эйиэхэ тугунан даҕаны көмөлөһөр кыаҕым суох. Ыраахтааҕы ыйааҕынан, Кыдайдаах Чаачаан бэргэһэлээхтэрин быһыытынан, эр-ойох буолан олороллоро сөптөөх», - диэбит Сэмэтээски.

Кыдай – киһи киэнэ уһугулааҕа уонна ох-батас тыллааҕа, тапталлаах ойоҕо Чаачаанынаан уһун, дьоллоох олоҕу олорбута. Кинилэр түөрт уолу, икки кыыһы төрөппүттэрэ».

Син хас да сүүс киһиттэн турар түөлбэ сиргэ билиҥҥитээҕэр чуолкай уонна куруук даҕаны халбаҥнаабакка тутуһуллар бэрээдэк баара. Ол төрүтүнэн биис уонна аҕа уустарын үйэлэр тухары көлүөнэттэн көлүөнэҕэ кытаанахтык бэриллэн испит суруллубатах сокуоннара уонна өйдөбүллэрэ буолаллара. Олор төрүттэринэн айылҕаны кытта ыкса сибээстээх итэҕэл этэ.

Сургуулук былыргылара, атын даҕаны норуоттар итэҕэллэригэр курдук, төгүрүктүүр эйгэни үөһээ, орто уонна аллараа дойдуларга аарааллара. Кинилэр өйдөбүллэринэн үөһээ дойдуга Үрүҥ Айыы Тойон баһылыктаах таҥаралар олороллоро. Олортон Иэйэхсит

дьону-сэргэни көмүскүүр аналлааҕа. Айыыһыт дьахтар аймаҕы араҥаччылыахтааҕа.

Оччотооҕулар өйдөбүллэринэн орто туруу бараан дойду даҕаны көстүбэт күүстэринэн толору этэ. Олортон ордук баай хара тыа иччитигэр Баай Барыылаахха эбэтэр Эһэкээҥҥэ сүгүрүйэллэрэ. Сир дойду иччитинэн Аан Алахчын хотун, уот иччитинэн – Хатан Тэмиэрийэ оҕонньор ааҕыллаллара. Оттон аллараа дойдуга дьоҥҥосэргэҕэ ыарыыны-сүтүүнү, дьайы, идэмэр иэдээни аҕалар абааһы бииһин ууһа ордууланара.

Ырытар кэммит сургуулуктара албыны-көлдьүнү билбэт, сырдык дууҺалаах дьон этилэр. Кинилэр өйдөбүллэринэн атын даҕаны сир дьоно эмиэ оннук үтүө, кэрэ буолуохтаахтара. Онон кинилэр оччотооҕу киһи-аймаҕы бука барытын «айыы аймаҕа» диэн ааттыыллара. Оттон бэйэлэрин «арҕаһыттан тэһииннээх айыы аймаҕын дьонобут» дэнэллэрэ.

Сургуулуктары үрдүк үҥэр таҥараларын уонна көстүбэт күүстэри кытта ойууттара уонна удаҕаттара «алтыһыннараллара». Бу бэйэлэрин үрдүк аналларыгар эркин курдук эрэммит, икки атахтаах эрэйин-мунүн чэпчэтэр эрдээх-модун санаалаах, хорсун-хоодуот дьон этилэр. Ойуун буолар оҥоһуулаах оҕолор обургу буолан иһэннэр, эмискэ ыалдьан, суорҕаннаах тэллэххэ сыталлара. Ардыгар кинилэр түҥ ойуурга атах-балай баран, мунан-тэнэн баран, суккуруур дууҺалара эрэ олобурдарын булаллара. Бу оҕолор кэлин нус-хас буолан бараннар, кинилэри көстүбэт күүстэр уоран илдьэннэр эттээн-эллээн бараннар, төттөрү хомуйбуттарын туһунан кэпсииллэрэ. Оннук «эттэммит» дьон ойуун буолбутунан ааҕыллаллара.

Ойуун «эттэниитэ» араастык барара биллэр. Холобур, Маттаҥаа ОхонооҺойо маннык дьикти түбэлтэни кэпсээн, миигин маҥнай итэҕэппэтэҕэ даҕаны. Онтон кэлин киһиэхэ көстүбэт уонна өйүгэр түспэт (астральнай) эйгэ туһунан үгүстүк ааҕан уонна анньынар ойууттар тустарынан үһүйээннэри истэн баран, тугу истибиппин-билбиппин бэчээккэ таһааларга быһаарынным.

Ол сэһэн манныга: «Хаптаҕас диэн аатын ааннь҃а хаана курдаттыы көстө сылдьар киһи этэ. Кини Амыһаах киһитэ Нанарба Уйбаан уола буоларынан, эн эбэҥ Мотурууна удаҕан биргэ төрөөбүт убайа этэ. Эттэнниитин туһунан кини миэхэ манныгы кэпсээбитэ: «Ахсынньыга кыыл этэ тиэйэ Иэһэрдээх диэн сир үрдүгэр тиийдим. Улахан кулуһун оттон, аһаан-сиэн баран,

саҥыйахпын үллүнэн сыттым. Сотору кэминэн кулуһунум нөҥүө өттүгэр туолбут ый курдук киһи сирэйэ көһүннэ. Мин ыксаан үнэр таҥарабыттан көрдөһө сатаатым. Онтум олох туһалаабата. Оттон киһим улам үрдээн, тиһэҕэр, сүһүөҕэр турда. Ыксааммын кыыммыттан быһахпын ылан, кэллэҕинэ анньардыы оҥостон сыттым. Киһим кулуһунум үрдүнэн ыстанан, үрдүбэр таҥнары нөрүйэн өҥөйөн турда. Уонна тугу даҕаны билбэккэ бардым. Сарсыарда сырдаабытын кэннэ өйдөннүм. Олох тиритэн, уунньалык буола сытабын. «Хата тыыннаах эбиппин» диэн эгди буолан, үллүкпүн үргэҥнэппитим, саҥыйаҕым уонна суорҕаным бэйэбиттэн арахпат. Ону өгдөйөн өҥөйөн көрбүтүм, бэҕэһээ туппут быһаҕым уга хоройон, бэйэбэр батары анньыллан турар эбит. Кылана түһэн баран, суорҕаммын өрө астым. Быарым хаба ортотуттан, дьэ, хаан дьөлгөйдө. Ону көрөн баран ытаатым. Ытыспынан саба туппуппар, хааным сотору тохтообута. Онтон нэһиилэ табаларбын туттан, Амыһаахха киирбитим. Ойуун итинник буолбутум». Хаптаҕас өлөрүн чугаһыгар этэрэ үһү: «Иэһэрдээх диэн күөлгэ ыты даҕаны улаханнык ыҥырбат буолун!».

1924-1925 сс. Боотулууга Үгүлээт аҕабытын уола Андрей Александрович Попов учууталлаабыта. Оччоҕо биһиги наукабытыгар уонна политикабытыгар вульгарнай атеизм баһылаан, итэҕэли урусхаллааһын хотуулаахтык барбыт кэмэ этэ. Ону ол диэбэккэ, уу сахалыы саҥарар нуучча уола Үгүлээт, Сургуулук уонна Боотулуу ойууттарын кыырыыларын (мистерияларын) дьаныһан туран суруйбута. Ол курдук, Сургуулук аатырбыт-суолурбут Ойуун Тайылатын (Данил Касьяновы) кыырдаран, «Сылгы тардыыта» диэн Уордаах Дьөһөгөйтөн көрдөһүүнү сиэрдэри-туомнары суруйан ылбыта (маҥнайгы сыһыарыы). Кини билиҥҥи көлүөнэ дьон өйүгэр үрдүк аата өлбөөдүйбэт курдук иҥмит Ойуун Нъыыкан (Никон Васильев) үс кыырыытын сурукка аспыта. Оннук суруйбут «Ойуунун 33 кырыытын» А. А. Попов Ленинградка этнография институтугар туттаран баран, бэчээккэ таһаартарар кыахтаах баай киһиэхэ биэрэллэригэр кэриэһин эппитэ.

Мин саныахпар, ойуун искусствота – бу саха норуотун өйүн-санаатын культуратын биир сүрүн сүмэһинэ. Онон «Ойуун 33 кыырыыта» бэчээккэ таҕыстаҕына, тымныы тыыннаах дойдуга олорон даҕаны модун санаатын булгуруппатах, улуу, көрдөөх дууһата буомурбатах саха урааҥхай туһунан киһи-аймах цивилизацията тугу эмэ истиэх-билиэх этэ.

Ойууттарынан эт-хаан өттүнэн сайдыылаах, ырыаһыт, тойуксут уонна артист дьоҕурдаах дьон буолаллара.

Ойуун кыырарыгар араас элбэх тимир кыаһаан ыйабыллаах, аналлаах түнэ сону – кумуну кэтэрэ. Мин оннук кумулар угуллубут икки ойуун 18-с үйэтээҕи араҥаһын Өлөөн өрүскэ буламмын, онноолуу дьон уйулҕаларын хамсатан турардаахпын. Олор матырыйааллара Өлөөн – Бүлүү оччоотооҕу биир культурнай-историческай зонатын уопсай культуралаах сахаларын ойууттарын кыырар таҥастарын туһунан өйдөбүлү толору биэрэллэр. Сургуулук былыргы ойууттарын киэргэллэрэ даҕаны олортон, бука, уратылара суоҕа эбитэ буолуо.

Мин санаабар, ойуун кумута туох баар ыйабыл киэргэллэринээн былыр халлаан куйаарын (вселеннайы) көрдөрөрө. Ол курдук, Өлөөн ойуунун кумутун көхсүгэр улахан тимир төгүрүгэ – «күнэ» ыйанара. Түөһүгэр бөлтөҕөр орнаменнаах төгүрүк «сулустара», «ыйдара», баҕар, «планеталара» ыйаналлара. Ол ойуун икки «аккымалын тимирдэрэ», икки «харытын тимирдэрэ» диэн ааттанааччылара тыы курдук көрүҥнээхтэр. Олорунан, тимир ыйабыл куоҕастарынан уонна сордоҥнорунан ойуун хайдахтаах даҕаны уу мэһэйи иҥнибэккэ туоруохтааҕа. Хас даҕаны бөрө тимир фигураларын көмөтүнэн кини аарыма киэҥ тайҕаны, адарҕана хайалары ааһыталаан, сири сиксигинэн эргийиэхтээҕэ.

Ойуун обургу үрдүк мэҥэ халлааны даҕаны өҥөйтөлөөн ылаттыыра. Ол курдук урааҥхай саха уйан дууһатын туппут, аҥардастыы аатырбыт, соҕотохтуу сураҕырбыт, алыс санаммыт дьон эбиттэр, оччотооҕу ойууттар. Буолумуна даҕаны, кинилэр диэтэх дьонтон ордук уһугулаахтара билиҥҥи науканан өссө даҕаны таба таайылла илик көстүбэт (астральнай) күүстээхтэрэ, гипнозтаахтара, күүстээх биологическай полелаахтара уонна сардаҥалаахтара (биотоктаахтара). Оттон наука үгүс ыарыы киһи психическэй доруобуйата сатарыйыытыттан тахсарын көрдөрөр. Маны былыргы ойууттар үчүгэйдик өйдүүллэр эбит. Онон кинилэр ыарыһаҕы үтүөрдэр сүрүн албастарынан киһи уйулҕатын хамсатан, айыылаах дууһатын аймаһытан, этин-хаанын ис кыаҕын (иммуннай систематын) күүһүрдүү буолара. 19-с үйэ бүтэһигэр – 20-с үйэҕэ Сургуулукка олоро сылдьыбыт үөһэ ахтыллыбыт Ойуун Тайыла даҕаны оннук албаһынан өлөн эрэри өрүһүйэрэ, эрэйтэн-мунтан эрэлин сүтэрбит эрэйдээххэ эрдээх санааны киллэрэрэ. Ол барыта тыл уодаһыннаах улуу күүһүнэн оҥоһуллара. Маны

таһынан, кини өссө сатабыллаах хаанньыт, гүөнньүт уонна илбиһит этэ. Моойохоп Тайыла Ойуун Тайыланы маннык ойуулаан көрдөрбүтэ: «Бэйэтэ кыра соҕус буолан баран, сүрдээх сирэйдээх-харахтаах, өрө кэдэрийэ сылдьар бытыктаах киһи этэ. Кыырар таҥаһа суоҕа. Көннөрү тэһиинээҕэ, дүҥүрдээҕэ уонна былаайахтааҕа. Иһигэр киллэрэн, илбистэнэн кыырдаҕына дүҥүрүттэн уот бөҕө сардыҥаан, икки атах уйулҕатын хамсатара үһү».

Былыргы саха туруорбах дьиэтин киэһээҥҥи ип-балайын көмүлүөк имик-самык уота эрэ сырдатара. Ойуун кыырыытыгар ону даҕаны мукуйан, балаҕан иһин хабыс-хараҥа оҥороллоро.

Кылырдыы охсуллар кыаһааннаах кыырар таҥаһын тиирэ кэппит арбаҕар баттахтаах атыыр ойуун амырыын кыырыытын аныгы үйэҕэ ама ким сатаан үтүктэн көрдөрүө буоллаҕай? Лүҥкүнүү охсуллар дүҥүр тыаһыгар дөйө сыспыт, туруорбах дьиэҕэ тууга киирбит мундулуу туруору хаатыйаламмыт дьахтар, оҕо өйүгэр ойуун кыырыыта үйэ тухары өлбөөдүйбэт өйдөбүлү хаалларара, саастарыгар ааспат саллыыны-куттаныыны үөскэтэрэ. Кырдьык даҕаны, бу улуу артист оонньуута, тойуксут аттааҕын туойуута этэ.

Билиҥҥи сургуулуктар бу сүүнэ бөдөҥ ойуун дьайыыларын туһунан чуолкай өйдөбүллэрэ суоҕун кэриэтэ. Арай Моойохоп оҕо сылдьан кини ыалдьыбыт сүөһүнү хайдах эмтээбитин туһунан манныгы кэпсээбитэ: «Сайын биир ынах быттыга иһэн хаалбыта. Ону көрөн баран, Ойуун Тайыла мас хатырыгын төгүрүччү кыспыта. Онтон искэн аттынааҕы үөс тымыры быһаҕынан хайа аспыта. Онно хаана тыга түспүтэ. Хааны хатырыгар таммалатан, көрөн турбута. Онтон хатырыгар тугу эрэ сибигинэйэн баран, бааһы саба туппута, хаана онно тохтообута».

Ойуун Тайыла хатыстаҕына эмиэ куһаа харык киһи эбит (Моойохоп). Ол курдук, кини Ньурбаҕа бара сылдьан, Сунтаар аатырбыт Көҕүл ойуунун кытта харсан, аҕыйах хонугунан «анараа» дойдуга атаарбыт. Саҥа былаас саҕана кини улахан тутууга-хабыыга түбэспит уонна куолаһа быһыллыбыт. Ол гынан баран, онтон сүрэ букатыннаахтык тостубатах. Кистээн кыырбытын курдук кыыра, эмтээбитин курдук эмтии сылдьыбыт. Өссө 1924 – 1925 сс. биир кыырыытын А. А. Поповка суруйтарбыт. Бу ырытар кэммит ураты дьикти дьонноруттан биирдэстэрэ өлөрүгэр уҥуох туппаттарыгар кэриэһин эппит. Ол курдук, «Хайдах өлбүтүм курдук

көмөөрүҥ. Унуох тутулуннаҕына, кэнэҕэс дьон куттана сылдьыа», - диэбит. Сургуулуктар ытык киһилэрин тиһэх көрдөһүүтүн чуолкайдык толорбуттар. Уонна кинини «Билиилээх» диэн олорбут күөлүгэр эппитин курдук харайбыттар.

19-с үйэ бүтэһигэр – 20-с үйэҕэ бу дойдуга, Ойуун Тайылаттан ураты, өссө Мочойох, Матаҕалык, Чуонаабыл, Матах, Мыкчыгыр, Ыкаан, Моротто ойууттар үөскүү сылдьыбыттара. Олор тустарынан тугу билбиппин мантан салгыы Моойохоп тылыттан туох да уларытыыта суох киллэрэбин. Билигин кинилэр тутта сылдьыбыт тэриллэриттэн туох даҕаны ордубатах. Арай Сыралта уонна Сэргэх күөллэр ыккардыларыгар 110 см кэриҥэ үрдүктээх ойуун сэргэтэ баар. Бу оҥоһук хоту сырайыгар тоҕус оҥо быһыы кэрдиистээх.

Саввинов Бүөтүр - Мочойох бэйэтин сиэмэх ойуунунан ааҕынара. Ол курдук, кыыһырбыт, өһөөбүт дьонун сиэтэлээн иһэр эбит. Оннооҕор улуу ойууттары даҕаны сууһартыыра. Ол курдук, кини Амыһаах аатырбыт-суолурбут Хаптаҕас ойуунун сиэбитин туһунан куруук кэпсэл оҥосторо. Ол төрүөтүнэн Хаптаҕас айатыгар Мочойох бултуур ата өлүүтэ буолбут. Ону төлүүргэ модьуйбутун анараанҥытa кыккыраччы аккаастаабыт. Хаптаҕас өлөр охтуутугар охтубутугар, үгүлээттэр ойууну кыырдараары гыммыттарын, киһилэрэ бобон кэбиспит уонна эппит: «Бар дьонум! Дьуоҕабар түһэн сытабын. Онон эрэйдэнимэн!».

20-с үйэ 20-с сылларын бүтүүлэригэр Мочойох Ыйылас ойууна Григорьев Бүөтүрү - Хобочоҕу сиэбитин туһунан кэпсэнэрэ. Туохтан сөпсөспөтөхтөрө биллибэт.

Игнатьев Хабырыллалаахха хонон туран баран, Мочойох эппит: «Бөлүүн икки кырбас эти ыкка биэрдим». Сотору кэминэн Хабырыллаалаах икки уол оҕолоро утуу-субуу өлөн хаалбыттар.

Мочойох өссө дьоҕурдаах тимир ууһа буоларынан биллэрэ. Онтута киниэхэ көннөрү ойууннааҕар өссө улахан күүһү-кыаҕы биэриэхтээҕэ. Ону таһынан эмиэ түөнньүт, хаанньыт этэ.

Матаҕалык Ньукулай Бүлүү 2-с дуу, 3-с дуу Күүлэтин киһитэ эбит. Кинини эмиэ, Хаптаҕаһы курдук, анньынар ойуун дииллэрэ. Ону таһынан, суолугар туора турбут дьону имири эһэр идэлээҕэ. Ол курдук, 1923 с. Адаарыс уола диэн Бүлүү киһитэ командирдаах кыһыллар үрүҥнэр тойоннорун Бэдьэкэ Борокуоппайы Түнтэн тутан киллэрэллэр. Онно кинилэргэ хаптаҥнаан Тарасов Бүөтүр (Айаҕалыырга олорбут Хоотоон диэн киһи уола), Матаҕалык атын тутан ылбыт. Онно киэһэ ыҥырын таҥнары сүгэн, сааныы бөҕөнө

саана-саана дьиэтигэр кэлэр. Онно кыырбыт буолуохтаах. Ол кэнниттэн аҕыйах хонон баран Тарасов Бүөтүр өлөн хаалар. Нөҥүө сайыныгар кыыһа өлөр. Туох даҕаны буруйа суох оҕо суорума суолланыыта оччотооҕулар, ордук ойууттар, уйулҕаларын хамсаппыт. Онон өлө сытар кыыска Ойуун Тайыла, Мочойох, Чуонаабыл уонна ичээнимсийэр Чоҥхой мустубуттар. Кинилэр өлбүт кыыстан хаан ылан, 9 туос тордуйаҕа куппуттар. Олору дьиэ ортотугар туруортаан баран, өлбүт, тыыннаах төрүттэрин барыларын ыҥырбыттар. Бүтэһигэр Матаҕалыгы бэйэтин ыҥыраллар.

Ити курдук Сургуулук аатырбыт ойууттарын луоҕалаан угуйуулара сотору кэминэн Матаҕалыгы син биир ситэн сиэбитэ. Эһиил кыһыныгар кини Өлөөнтөн киирэн испит. Онно биир күөлгэ дуу, толооҥҥо дуу улахан уот олорор эбит. Чугаһаан кэлбитэ онтута эһэ буолан хаалбыт уонна үрдүгэр түспүт. Ол күн Матаҕалык ыалдьан, киэһээҥҥи хонугар баһа сүүлэ испит, сирэйэ дарбаччы үллүбүт. Киэһэ кыыра сатаабыта туох да тахсыбатах. Быһаҕынан сирэйин хайыта кэйиммитэ, симэһин эрэ тахсар үһү. Ол түүнүгэр дуу, сарсыныгар дуу өлбүт.

Владимиров Ньукулай – Моротто, Киэҥ күөл түбэтигэр олоро сылдьыбыт. Кини, бадаҕа, айыы ойууна эбит. Онон кыырарын ким даҕаны истибэтэх. Көннөрү илбийэн, хааннаан, түөннээн уонна тылынан эмтиирэ үһү. Ол курдук, кини биирдэ төбөтүнэн буккуллубут оҕону үтүөрдүбүт. Ол маннык буолбут. Киэҥ күөл, Быыра, Сыралта уолаттара моҕотойдуу Быыраҕа мустубуттар. Ол сылдьан биир мастан оҕуруо харахтаах уонна уостаах эмэгэти түһэрбиттэр. Онтуларын сиргэ сытыаран баран, «мантыкабыт обуйук уоһа оҕуруо, харахтара эмиэ оҕуруо», - диэн күлбүттэр. Киэһэ Сыралтаҕа дьиэтигэр кэлээт, Иванов Баһылай диэн уоллара иирэн хаалбыт. Дьонноро туох буолбутун ыйыталаһан билэн баран, Мороттону ыҥырбыттар. Кини эмэгэти тыл этэн баран урут сыппыт сиригэр уурбутугар, уоллара өйдөнөн хаалбыт. Моротто өссө 40 туораах бурдугунан сэбэрэ кээһэр идэлээҕэ.

Мыксыгыр ойуун сүрэхтээх аата Сүөдэрэп Сүөдэр Сүөдэрэбис диэн, Дьүөлэкээнтэн төрүттээх эбит. Кини ынахсыттаан ыалга сүөһү аҕалара, үөскэтэрэ. Ол эрээри кини ордук эһэкээнньитинэн суон сураҕырбыта. Оннук дьоҥҥо булт бөҕөнү бултатар эбит. Моойохоп эдэригэр «Айабын алаастаа» диэн көрдөспүтүн, быһа гымматах. Мэнэрийэ сылдьан: «Түҥнэ киирэн, от үрэх кириэстии

охсуһар сиригэр тардан көр. Онно таба туттаххына булганыаҥ, сыыһа туттаххына өтөр биллиэ суоҕа», - диэбит. Онтон салгыы эппит: «Эһэкээниҥ үчүгэй быһыылаах. Таба таҥаһыҥ элбэх эбит. Тайаҕы, табаны сиинигин». «Онон түркүннээн булгааһыммын уонунан сыл инниттэн өтө көрбүт», - диир Моойохоп. «Эппит сириттэн чаахчааммын туора иитэн кээһэммин табыллыбатаҕым. Уонна өр соҕус саһылҕа түбэспэтэҕим. Онон этиитэ туолбута», - диэн кини эбэн эппитэ.

Ыкаан ойуун – Маппыайап Ньукулай, Тураах сиригэр – Харыйаҕа, Ампаардаахха олорбута. Хойут Ньурба Хорулатын булан, онно ойууннаан аһаан-сиэн аатыра сылдьан өлбүтэ.

Матах ойуун Халбыктыкааҥҥа, Харыйалаахха уонна Куруҥ күөлүгэр олорбута. Өлбүтүгэр дүҥүрүн уҥуоҕар ыйаан кэбиспит этилэр.

Чуонаабыл ойуун Толуон уола этэ уонна билигин «Толуон сирэ» диэн аатырар түбэҕэ олорбута. Толуон бэйэтэ тоҥус эбитэ буолуо. Чуонаабыл кыырарыгар дүҥүрү, былаайаҕы туттубакка, көннөрү дьалбыырданар эбит.

Онон ойууннаһыҥҥа былыргы саха дьонун уус-уран айымньыта бүтүннүүтэ кэриэтэ сөҥмүт сүдү киэҥ духовнай баайа сылдьыбыт эбит диэхтээхпит. Уонна ону дириҥэтэн үөрэтэн, аан дойду наукатыгар киллэриэхтээхпит.

Оччолорго бу түбэҕэ норуот эмчиттэрин дьарыктара – отоһуттааһын киэҥ сайдыылаҕа. Оннук дьон тостубут уҥуоҕу илбийэн чөлүгэр түһэрэн баран, мас тымтыгынан чартаан кэбиһэллэрэ. Хааннааһыны, түөннээһини, доҕуолааһыны киэҥник тутталлара. Маннык эмтиир албастары, атыттары даҕаны, үксүгэр ойууттар баһылыыллара.

Кыһыҥҥы аан-дааннаах тымныы кыһарҕаныгар кыпчыттарбыт, аас-туор, аччык аҥаардаах олохтоох дьон көлбөҕүрүүттэн куотунар иккис албастарынан олоҥхоһуттарын умсулҕаннаах улуу тойуктарын истиилэрэ этэ. Оннук дьоро киэһэлэргэ орон ото буолбут оҕонньоруттан оҕотугар тиийэ Сургуулук түбэтин турар-турбат дьоно бука барыта мустара. Ол улуу айымньы умсулҕаннаах сюжеттара саппаҕыра сыспыт санааттан аралдьыталлара. Бухатыыр кынаттаах ата кинилэри күндэл маҕан халлаан улаҕата биллибэт уораҕайыгар даҕаны тиэрдитэлээн ылара. Маннык кэрэ киэһэлэргэ хара санаа халбарыйара, өс-саас умнуллара. Дьон дууһата ыраахыран, чэбдигирэн, сырдык ыранан туолара. Бу куруук даҕаны

аһара ыарахан (экстремальнай) усулуобуйаҕа олорор дьон инники олохторун уһаналларыгар улахан оруоллааҕа.

Сургуулуктарга норуот поэзията ойуун кыырыытынан, олоҥхонон уонна алгыһынан эрэ бүппэт этэ. Манна дьону хоһуйуу, ырыа, остуоруйа, таабырын эмиэ сайдыбыт сирэ этэ.

Бу дойдуга, бүтүн Саха сиригэр курдук, хомоҕой тыл үрдүктүк сыаналара. Уус-уран тылы ситэ-хото баһылаабыт дьон, буор быстыыҥкаларын да иһин, хайа баҕарар ыалга кэтэһиилээх күндү ыалдьыт буолаллара. Дьиҥинэн, ол дьон билиини-көрүүнү тарҕаталлара. Тыл умсулҕаннаах улуу күүһүн дьон дуһатыгар иҥэрэллэрэ. Сургуулук оннук бүтэһик кэриим билии-көрүү тарҕатааччытынан хараҕа суох Испирдиэн – Спиридонов Спиридон Спиридонович этэ.

Сайын от-мас силигилээн ситиитэ Сургуулук баайдара ыһыах ыһаллара. Бу сүүһүнэн ахсааннаах дьон-сэргэ тоҕуоруйуутун килбэйэр киининэн Аар Баҕах буолара. Ол оҥоһук икки тулааһынын ыккардыгар толору кымыстаах саар ыаҕастары кэчигирэтэн, үөһээ киспэлэрин эриэн ситиинэн баҕах туорайыгар иҥиннэрэллэрэ. Тулааһыннарга араас өҥнөөх кулунчуктары баайаллара.

Олох былыр ыһыаҕы бастарыттан атахтарыгар диэри үүт маҥан таҥастаах айыы ойууттара үүттээн-ааннаан ыыталлара. Кинилэр икки өттүлэригэр, эмиэ оннук таҥастаах, аньыы-хара сыстыбатах сэттэ уол уонна сэттэ кыыс оҕолор төгүрүйэллэрэ.

Ытык иһиттэрин – толору кымыстаах чорооннорун өрө туппут айыы ойууттара үрдүк мэҥэ халлаан үөһээ чомчоҕойугар олорор үҥэр таҥараларыттан үс сахаҕа өлгөм үүнүүнү биэрэллэригэр, өлбөт-сүппэт үйэлииллэригэр сүһүөхтээх бэйэлэрэ сүгүрүйэн туран көрдөһөллөрө. Сырдыгыныы көөнньүбүт сылгы кымыһын аналлаах хамыйаҕынан ыһан күдээритэн, аан дойду иччитин айах туталлара, арҕаһыттан тэһиинээх айыы аймаҕын алдьархайтан абырыырыгар ааттаһаллара.

Түгэҕэ биллибэт түһүлгэлэргэ төбүрүөннээн мустубут дьон-аймах ааттаах этээччилэрин айахтарыттан тахсар алыптаах тылларын сүүһүнэн ньиргиэрдээх куолаһынан үтүктэн, олоххо дэҥҥэ көстөр умсулҕаннаах хоры үөскэтэрэ. Күндэл маҥан күннэрэ халлаан куйаарыгар сыҕарыйыытын хайысхатын батыһа халбалдьыйа хаамар ол дьон үҥкүүтэ, дьиҥинэн, кинилэр үрдүк мэҥэ халлааннарыгар үҥүүлэрэ-сүктүүлэрэ, луоҕалаан сүгүрүйүүлэрэ этэ.

Сургуулук былыргы ыһыахтарыгар улуу этээччилэр даҕаны бааллара үһү. Холобур, Халаар Өндүрэй эмээхсинэ Лоҥуйар Сөдүөт кыыһа Мавра, Көтүүкэ кыыһа Бэккэлэтэр Мотурууна. Ол гынан баран, олор дьону сөп соҕустук үҥкүүлэтэҥ баран, уурайан хаалаллара үһү. Ол кинилэр көстүбэт күүстэр үтүктэллэриттэн куттаналларыттан буолара. Уопсайынан, былыргы сахалар улуу ойууттары, олоҥхоһуттары, ырыаһыттары ордугургаабаттара үһү. Оннук улуу дьоҕур иҥмит дьоно түптээх олоҕу олоруо суохтаахтара. Оттон кинилэр илбистээх-имэҥнээх ырыалара-тойуктара сэттээх-сэҥкиллээх буолуохтааҕа. Онон даҕаны сахаҕа «Сордоох киһи ырыаһыт буолар» диэн өс хоһооно үөскээтэҕэ.

Оччотооҕу саха ыһыаҕа кымыс бырааһынньыга этэ. Ону була сатыы-сатыы «Хотой ыһыаҕа», «Үрүҥ тунах ыһыаҕа» диэн таптаабыппытынан ааттаан истэхпитинэ, ыһыахпыт дьиҥнээх ис хоһооно уларыйан хаалыан сөп.

Ыһыах күн аайы үлэлээн-хамсаан, букунаһан, тыыннаах буолар иһин охсуһууга сылбалара быстыбыт былыргы дьон сылга биирдэ буолар бырааһынньыга этэ. Онон даҕаны кини, хаһан баҕарар дэҥҥэ көстөр курдук, үрдүктүк сыаналанара.

Бу бырааһынньык саха дьоно эмиэ сылга биирдэ эрэ буолар күүһүн-уоҕун көрүнэр күнэ этэ. Ыһыахха араас сир ааттаахтара анаан-минээн мустаннар, күөн көрсөллөрө, күрэс былдьаһаллара.

Онтон төгүрүччү түһүлгэлии олорон, кэриэн ымыйаларынан куустаан кымыс иһиитэ саҕаланара. Итигирдик хас да күн устатыгар дьон сыалаах эти тото-хана сиэн, кымыһы дуоһуйуохтарыгар диэри иһэн, сааскы хапсыырга айгыраабыт эттэрин-сиинэрин чөлүгэр түһэрэллэрэ. Ити курдук от сындалҕаннаах үлэтигэр бэлэмнэнэллэрэ.

Ыһыах икки атах кэпсэтиитин-сэлэһиитин килбэйэр киинэ этэ. Көрү-нары көҕүлүттэн туппут ыччат аймах онно таптал уоттаах абыланҕар ылларан, инники дьылҕата дьоллоох-соргулаах буоларыгар эрэлэ улаатара.

Онон, түмүктээн эттэххэ, биһиги өлө сыһа-сыһа өрүһүммүт улуу бырааһынньыкпыт – ыһыахпыт, үйэлэр тухары ураанхай саханы сомоҕолообут уонна бөҕөргөппүт итэҕэл уонна художественнай культура чаҕылхай көстүүтэ эбит. Онтубутун биһиги баччаанҥа дылы, идеология тыалыгар-холоругар бэриммэккэ илдьэ кэлбиппит чиэһи уонна киэн туттууну үөскэтэр.

Сургуулук бүтэһик, дьиҥнээх сиэрдээх-туомнаах, былыргылыы ыһыаҕын Тыаһыт Ыстапаана ыспыта үһү (Моойохоп).

Сургуулук, Ыйылас, Үгүлээт түбэтэ былыр ырыа-тойук аргыстаах, киэҥ-куоҥ дууһалаах дьон дойдулара этэ. Ол сир ырыаһыттара саха уопсай дьылҕатын даҕаны ырытан ылаллара. Ол, холобур, маннык үҥкүү тылыттан көстөр:

Дыгын кырдьаҕас саҕаттан,
Тыыллыбат-хааллыбат дьылҕалаах,
Тыйыс сахалар буолабыт.
Алдьархайдаах дьылларга,
Ааһан-охтон биэрбэтэх,
Ааттаах сахалар буолабыт.
Дүрбүөн-дарбаан күннэргэ,
Түһэн-охтон биэрбэтэх,
Төрүт сахалар буолабыт.

Былыргы саха дьоно наада буоллаҕына биир сомоҕо буолар улуу дьоҕурдааҕа ордук от үлэтин күөстүү үллэр күргүөмүгэр көстөрө. Бу кэмҥэ саха сайылык дьиэлэрэ кураанахсыйа быһыытыйаллара. Ол эбэтэр, оҕотуттан оҕонньоругар, эмээхсинигэр тиийэ от үлэтин умсулҕаннаах тардыытыгар туора харахтаах бука барыта турунара. Баай уонна сэниэ өттө от үлэтигэр кыһыҥҥыттан бэлэмнэнэрэ: оҕус сыарҕатын, атын тэрилин, от сэбин оҥорторорго. Сайын хамнаска тутуохтаах дьонун – хамначчыттарын кытта кэпсэтиини ыытара. Саха литературатыгар «хамначчыт» диэн тыл ыыс тылга кубулуйбута ыраатта. Оттон, дьиҥ иһигэр киирдэххэ, дьыала букатын атын эбит. Холобур, сайыны быһа оттообут Сургуулук туруу, үлэһит хамначчытын хамнаһа тыһаҕастаах ынах буолара. Бу хайдах да түһэрэн суоттаатахха, билиҥҥи харчы курсунан хас да уон тыһыынчаҕа тэҥнэһэр. Оттон орто хамначчыт сайыҥҥы үлэтин төлөбүрэ тарбыйахтаах ынахха тэҥнэһэрэ.

Оччолорго дьон үлэтин куустаан туһаныы өссө хоруу хаһыытыгар туттуллара. Революция иннигэр Сургуулук баайдарыттан күөллэри түһэриигэ күүстээх үлэни ыыппыт киһинэн Игнатьев Мэхээлэ-Чаачар атыыһыт ааҕыллар.

Хорууну аһыы сиэрин-туомун туһунан Маттаҥаа Охоноһойо манныгы кэпсээбитэ: «Күөлү хорон ыыталларыгар малааһынныыллара. Сүөһү өлөрөн, сүлдьүктээх сүрэҕин, сиһин үөһүн, тыҥатын ыыталлара. Туос киһини эрдиилээн, эмиэ туос тыыга олордон, хоруунан таҥнары утааралларга. Күөл иччитин көһөрдөхтөрө ол».

Ырытар кэммит сургуулуктара арыгы, табаах дьаатыгар сутуйтара

илик чиргил доруобуйалаах, чэгиэн-чэбдик дьон этилэр. Буор муосталаах тымныыһыар туруорбах дьиэҕэ аккыран оҕо кыратыгар өлөрө. Онон оҕо чахчы чэгиэн эрэ өттө ордон, көлүөнэттэн көлүөнэҕэ үчүгэй доруобуйалаах, тулуурдаах дьон талыллан үөскүүллэрэ. Үчүгэй иитиини барбыт, үтүө төрүттээх дьон орто туруу бараан дойдуга биирдэ кэлэн аahар олоҕу үрдүктүк сыаналыыллара. Онон кинилэр эдэр эрдэхтэриттэн доруобуйаларын харыстыыллара. Ол курдук, мин хос эһэм Харчылаах Мэхээлэ итии чэйи букатын испэтэ эбитэ үһү. Оттон кини күтүөтэ Тыаһыт Ыстапаана куйааска буһан кэллэҕинэ, өр баҕайы сойон баран чэйдиир эбит. Оннук кини уруттааһынтан харыстанара. «Бережёного бог бережёт» диэн нуучча өһүн хоһооно этэринии, бу дьон иккиэн уһун үйэлэммиттэрэ. Харчылаах Мэхээлэ сүүһүттэн тахсан баран өлбүтэ. Оттон Тыаһыт Ыстапаана 90-нун эрэ туолбатаҕа.

Аныгы итэҕэлэ суох киһи өлүүттэн улаханнык куттанара биллэр. Оттон былыргылар орто туруу бараан дойдуга олорор олохторо, төгүрүктүүр эйгэ барытын курдук, кэмнээх-кэрдиилээх, бүтэр уһуктаах буоларын чуолкай өйдүүллэрэ. Онон кинилэр ол мүччүрүйбэт оҥоһууга эрдэттэн бэлэмнэнэллэрэ. Ол курдук, кырдьаҕастар өйдөрө-санаалара чөллөөҕөр, түөһэйбэккэ сылдьан, көмүс уҥуохтара ханна көтөҕүллүөхтээҕин ыйаллара. Холобур, Тыаһыт Ыстапаана өлүөн ыраах инниттэн Дьэбдьигийээҥҥэ дьүөлэкээннэр аҕа уустаан көмүллэр томтордоругар иинин кээмэйин бэйэтэ бэлиэтээбитэ. Хоруобун оҥоруохтаах, уҥуох тутуохтаах аймахтарынаан, эмиэ дьүөлэкээннэрдиин, эрдэттэн кэпсэппитэ. Дьүөлэкээн аҕатын уһун бу улуу дьаалы кырдьаҕаһа, таҥараларын кытта кэпсэтэ сытан, орто дойдуттан олус холкутук аттаммыта. Баай, төрүт уус киһи буолан төрөөбүт буруйугар «нуучча социализмын» хаан өстөөҕүнэн билиниллэн, эрэйи-мунү, хаайыы иэдээнин эҥээринэн тэлбит киһи дьылҕа тойонтон бүтэһик көрдөһүүтэ ити курдук туолбута.

Сургуулук былыргы дьонун ортотугар күүстээх дьон даҕаны үөскүү сылдьыбыттар. Олортон 20-с үйэ маҥнайгы аҥаарын хабан олоро сылдьыбыт дьонтон Иэгэй Уйбааны, Тыаһыты, Тыаһыт Ыстапаанын, Торҕо Ньукулайы бэлиэтиэххэ сөп. Торҕо айаҕа таптаран өлөн, бүтүннүүтэ муус дьаҥха буолбут кыыл таба аарыма атыырын соҕотоҕун суолга сүгэн киллэрбитин сөхпүттэригэр эппит: «Адьарай туох ыараханнаах буолуой? Көннөрү мүлчүркэй эрэ».

Информатордар

Архипов А. С.

Соргоев В. И.

Борисова М. Б.

Филиппов Л. С.

Гаврильев З. Н. уола Павеллыын

Филиппов А. Ф. уола С. А. Филипповтыын

Григорьев К. П.

Федотов С. П. –
Дөөдөр уола

Николаев Л. Ф. –
Лонуйар уола

Федоров С. Ф. –
Тыаһыт уола

Васильев В. С. – Бөлөчөөх

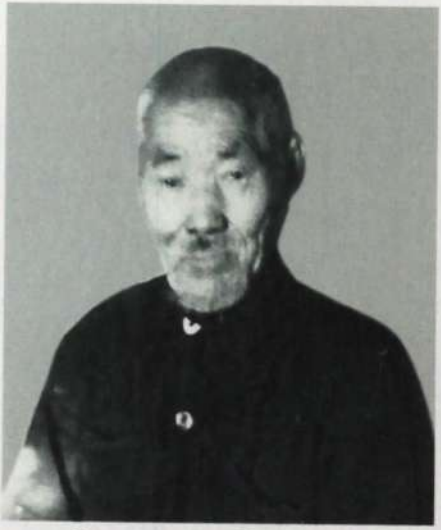

Саввинов Данил –
Сарыы Тайыла ойуун

Владимиров Н. И. – Мөһөкү тоҥокко

Уйгуров М. И. – миинэр мингэтинээн

Маеков Д. С. уола Николай Поповтыын
муунгхалыы сылдьаллар

Владимиров Н. И. – Кыдай

Сүрдээх элбэх сохсо куобаҕын сүгэн адаарытан иһэрин сөхпүттэригэр идэтинэн «Адьарай туох ыараханнаах буолуой? Сахсархай эрэ», - диирэ.

Сургуулуктар оҕону иитэр ньымаларын туһунан киһи, араада, туһунан дьоҕус үлэни суруйуо эбитэ буолуо. Оттон манна ол туһунан кылгас бэлиэтээһиннэри эрэ оҥоробун. Оччотооҕуга ас-үөл татымынан сибээстээн, ийэлэр оҕолорун эмиийдэрин үүтүнэн өр кэмнэ, ардыгар, биэстэригэр диэри аһаталлара. 6-7 саастаах оҕолор окко улахан дьону кытта тэҥнэ үлэлиилларэ. Кинилэр сүнньүнэн оҕус сиэтиитинэн дьарыктаналлара. Уол оҕо борбуйун көтөхтө даҕаны эһэтин, аҕатын уонна убайдарын батыһа сылдьан булт албаһыгар үөрэнэрэ. Булчут уустук идэтин баһылааһын, аар тайҕа ахсаана биллибэт кистэлэҥнэрин арыйыы – бу барыта сындалҕаннаах үлэ этэ. Ол гынан баран, оҕону үлэҕэ угуйуу киһи сөҕүөх курдук холкутук уонна ситиһиилээхтик барара. Атыннык эттэххэ, оччотооҕу оҕону иитии аныгылыы араллаана, аналлаах педагогтара суох, барара.

Оччотооҕу оҕо дьиэтиттэн-уотуттан, өтөҕүттэн тэлэһийбэт буолан, аҕатын ууһун суруллубатах сокуоннарын уонна өйдөбүллэрин дууһатыгар кытаанахтык иҥэринэрэ. Уонна салгыы олороругар ону тутулук оҥосторо.

Сахалар төрөөбүт төрүт дойдуларыгар ураты тардыылыктаах дьон буолаллара атын норуоттары сөхтөрөр даҕаны, ордугургатар даҕаны. Өй-санаа оннук уратыта (менталитета) былыргы сургуулуктарга эмиэ толору баара. Уонна ол уратыларын кинилэр ыччаттарыгар иҥэрэ сатыыллара.

Былыргы саха дьиэтэ-хоһо, быыһа суоҕа. Онон күнү быһа оҕо төрөппүттэрин уонна аймахтарын харахтарын далыттан тахсыбат этэ. Ол киниэхэ төһөлөөх информацияны, билиини-көрүүнү биэрэрэ буолуой? Туурар күн устата оҕо улахан дьон сэһэнин, кэпсэтиитин истэрэ.

Оҕо обургу буоллаҕына кинини үлэҕэ угуйан иитии өссө күүһүрэрэ. Уолаттары эр дьон, кыргыттары – дьахталлар илдьэ сылдьан үөрэтэллэрэ. 10-12 саастаах оҕолор улахан дьон кэккэтигэр киирэннэр, ыарахан үлэҕэ улам күүскэ тардыллан бараллара.

Ааспыт үйэ этнографтара саха оҕолоро көнөлөрүн-көрсүөлэрин, элбэхтик саҥара-даххаһыйа сылдьыбаттарын бэлиэтээбиттэрэ.

Сургуулуктар оҕолорун кырдьаҕаһы ытыктыырга, урууга-аймахха бэриниилээх буоларга, кыраны-кыамматы аһынарга, кырдьыксыт

буоларга үөрэтэллэрэ. Кинилэр ортолоруган сымыйалааһын, уоруу диэн суоҕа. Бу түбэҕэ ол дьаллык билигин даҕаны тарҕана илик.

Россия гуманитарнай билии-көрүү үрдүктүк сайдыбыт дойдута эбитэ буоллар, хотугу дьон сиэрдэрин-майгыларын маннык туругун-этикатын үөрэтиигэ уонна харыстааһынҥа аналлаах институту аспыта ырааппыт буолуох этэ. Оччоҕо Кольскай тумул арыыттан Чукоткаҕа диэри циркумполярнай культураны тыһыынчанан сылларга илдьэ кэлбит модун дууһалаах хотугу норуоттар имири эстиилэрин идэмэр иэдээнэ саба бүрүүкүө суох этэ. Сатанатыйан бүтэн эрэр саха ыччатын дьылҕата даҕаны атын буолуох этэ.

Ырытар кэммит сургуулуктара сүнньүнэн сырдык дууһалаах, аламаҕай, көнө сүрүннээх, сүрдээх хоһуун дьон этилэр. Революция иннигэр кинилэр ортолоруган рынок сыһыаныгар хотуулаахтык киирэргэ холоммут дьоҕоот дьон даҕаны бааллара. Олортон ордук Михаил Давыдович Архиповы – Харчылаах Мэхээлэни бэлиэтиэххэ сөп.

Аркыым аҕатын ууһун мунҥур баһылыга, кини өр кэм устатыгар Бодойбо бириискэлэригэр эти уонна үрүҥ аһы тиэйиинэн дьарыктаммыта. Оччоҕо Бодойбоҕо диэри сир аайы сибиэбийэ баар буолан, айанньыт дьон сылаас дьиэҕэ хоноллоро. Аттарын даҕаны аһаталларыгар тоҕоостооҕо.

Харчылаах Мэхээлэ төннөрүгэр дьон туттар араас табаарын, саа сэбин уо. д. а. тиэйэрэ. Хоту дойдуга эргинэригэр кини таба көлөнү туһанара. Ол курдук, кини мунҥутаан 300-чэ табалана сылдьыбыт. Онтун Түҥнэ сайылатара. Сэргэххэ эмиэ сайылата сылдьыбыт. Бу күөл илин өттүгэр сискэ кини киэҥ соҕус табатын халтаамата баара. Кини лэмпиэскэйдэр (нганасаннар) дойдуларынан, - Таймыырынан, Анаабырынан, Өлөөнүнэн даҕаны арҕаран сылдьара. Бу Сургуулук маҥнайгы атыыһыта улахан баайы-дуолу муспатаҕа биллэр. Мунҥутаан сылдьан кини 100-чэ кэриҥэ ынах сүөһүлээҕэ, аҕыйах сылгылааҕа уонна табалааҕа. Сургуулук оччотооҕу киинигэр – Садыҥҥа үс хостоох ампаар дьиэлээҕэ. Ону таһынан, хас да күөлгэ дьоҕус, сайылык гынарга дьүөрэлээх, дьиэлэрдээҕэ. Харчылаах Мэхээлэ өлөрүн чугаһыгар доҕоругар Маттаҥҥаа Охоноһойугар атыыһыт быһыытынан акаары олоҕунан олорбутун уонна биир сундуук кумааҕы харчыта таах хаалбытын туһунан сүҥхаран билинэн турар.

Оччотооҕу Сургуулук иккис атыыһытынан Игнатьев Мэхээлэни – Чаачары ааҕар сөп. Кини революция буолуор диэри

выборнайынан, ол аата улуус кулубата Георгий Потапов көмөлөһөөччүтүнэн сылдьыбыт («Колхоз суола» хаһыат, № 17, 1932). Төһө эмэ күөлү хордорон, сир оҥоһуутунан утумнаахтык дьарыктаммыт. Кини 30-ча эрэ сүөһүлээҕэ. Ол да буоллар, сайын аайы, атын даҕаны баайдар курдук, күргүөмнээх күүлэйи тэрийэрин сөбүлүүрэ. Кини сүнньүнэн көмүс бириискэлэрин кытта эргинэрэ. Онон улууһугар «Чаачар атыыһыт» диэн аатынан биллэрэ.

Дьүөлэкээн хос сиэнэ Силип Сүөдэрэп – Тыаһыт, уола Ыстапаанныын Сургуулук оччотооҕу түбэтин саамай баай дьонноро этилэр. Кинилэр хас да сүүс төбөттөн турар ынах уонна сылгы сүөһүлээхтэрэ. Тыаһыт Ыстапаана Харчылаах Мэхээлэ кыыһа Маарыйаны ойох ылан, дьүөлэкээннэр уонна аркыымнар уруу-хаан аҕа уустара буолбуттара. Онно Сургуулук урут көрбөтөх улахан уруута буолбута үһү. Киппэ-ньыгыл, бэрт киэптээх-туттунуулаах дөрөл киһини – Мэхээлэни оччотооҕулар күүстээх киһи буолуо диэн сылыктыыллара үһү. Ол гынан баран, кини баай киһи буолан улуутумсуйан дуу, аньыырҕаан дуу үйэтигэр туох да күрэхтэһиигэ кыттыбакка, эдэригэр күүһүн-уоҕун дьоҥҥо көрдөрбөтөх. Ол оннугар, хата, кини улахан уола Киристипиэл лаппа күүстээҕэ биллэрэ үһү. Уонна кинини, дьэтигэр сылдьар киһини, олоххо үгүстүк буоларын курдук, күүһэ-кыаҕа суорума суоллаабыта. Ол маннык буолбута.

Революция иннигэр Сургуулугунан архиепископ аанаыахтааҕын туһунан улахан сахсаан турбута. Онно бэлэмнэнии үлэҕэ Киристипиэл тардыллыбыта. Таҥара дьиэтин чыпчаал үрдүк чыыннаах тойонун кини мөлтөх атынан сирдиэн баҕарбатаҕа. Онон бүтүн үөр сылгыттан талан, үйэтигэр быа түспэтэх, илин өттө саллаҕар, кэлин өттө сылбыгыр, чокуруос харахтаах атыыры талан туппута. Ону көрөн аҕата Мэхээлэ «Сылгы бүтэн, туох ааттаах абааһы көрүҥнээх сүөһүтүн талан ыллың?» - диэбитэ. Ону уола: «Икки хаптаҕай харым баарына биир соноҕоһу кыайан амаҕаччылаабатахпына сырайым сытыйдаҕа дии!» - диэн бардам соҕустук хоруйдаабыт. Онтон хас да хонукка эрэй бөҕөнөн атын син айааһыы сылдьыбыт. Онон биирдэ, Купчуукаан диэн күөл таһыгар ата, иһигэр киллэрэн, дьэ, мөҕөрдүү мөхпүт. Сиирин быатыгар, аарыма тиит төргүү мутугар киһитин хара быарыттан ылларан баран, иннин диэки ыстаммыт. Онно үс холун быһа ыстанан, иккилиитэ хоһуламмыт тэһиин сутука курдук быһа

тардыллан, ыҥыырдары кэннинэн эһиллэн эрэр иччитин ат бултаһан сиһин биирдэ булгу тэбэн кэбиспит.

Ити курдук саҕаламмыт Харчылаах Мэхээлэ халыҥ аҕатын ууһун кэхтиитэ, таҥнары хатыскалааһына. Кини уон биир оҕотуттан киһилии дьылҕаламмыт, төрөөбүт-уураабыт суоҕун кэриэтэ. Ону Моойохоптон ыйыппыппар, киһим: «Харчылаах Мэхээлэ аҕатын ууһун Дьадаабыл ойуун садаҕалаабыта. Мэхээлэ эдэригэр кинини муннун тоҕо охсон турар», - диэбитэ. Ону Маттаҥҥаа Охоноohойуттан түөрбүппэр, кини: «Ээс, суох! Харчылаах Мэхээлэ киһини охсуох киһи буолбатах этэ. Арай ол тоҥус ойууна дьиикэйдээбитин тулуйбакка, дьарыйбыта буолуо», - диэн хоруйдаабыта.

Киһи дууһатыгар турбут аты Сургуулукка идэһэ гынарга сөбүлэһэр киһи көстүбэтэҕэ. Арай Ыйыластан киирэ сылдьар Сэчи уола Мөһөкү Ньукулай (кини туһунан үһүс баска аах) ол аты икки хос көнтөстөөн баран, дойдутугар сиэтэн таһааран баран идэһэлэммитэ.

Суорума суолламмыт Киристипиэл аҕабынан эһэм этэ. Кини Максим кинээс уола Дьарааһын кыыһа Аананы ойох ылбытынан, Хахсык аҕатан ууһугар күтүөт буолбута. Кинилэртэн Микиитэ, Дей (Тооттуун) диэн уолаттар уонна Настаа диэн кыыс төрөөбүттэрэ. Кэлин эбэм Далырга Сабаакайап диэн киһиэхэ эргэ барарыгар, оччотооҕу кэм сиэринэн, уолаттарын тутан ылан, Сургуулук дьонугар иитгэрэ биэрбиттэрэ.

Тыаһыт эмиэ улахан эргиэмсик киһи эбит. Кини бириискэлэргэ эти-үүтү тиэйэн баран, онтон араас олохтоох дьон туттар сээкэйин аҕалара.

Киргиэлэйэп Сааба – Боруоран, эмиэ аҕыйах соҕус табалааҕа. Онтуларын сыл аайы кэриэтэ эргинэ Дьэһиэйдиирэ. Дойдутугар өнньүө саҕана төннөрө.

Революция иннигэр бу дойдуга турбут дьааспа үгүс табаны, ынах сүөһүнү даҕаны, имири сотон ааспыта. Ол курдук, 15 ынах сүөһүлээх, 60-ча табалаах Түүкээҥнэ олорбут Багданнар биир түүн иһигэр турар бэйэлэрэ хаалан, ыал устун барбыттара (Моойохоп).

Ол саҕанааҕы саха дьонун өйүгэр-санаатыгар көмүстээх бириискэлэр «тайҕа» диэн уопсай аатынан биллэллэрэ. Баай-дуол, үп-харчы мунньулубут, араас омук ааттаахтара луоҕалаан мустубут сирдэрэ – тайҕа, оччотооҕу дьон өйүн-санаатын өрүкүнэтэрэ. Онон дьон доруобайдара, күүстээхтэрэ-уохтаахтара уонна сытыылара-

хотуулара ол аар сааргa аатырбыт дойдуга саатар биирдэ баран кэлэргэ дьулуһаллара. Кинилэртэн биир эмэ өттө син байан-тайан эргиллэрэ. Оттон үгүстэр көлөлөөх дьоннoруттан хаалан, тайҕа дьалхааннаах олоҕор сөп түбэспэккэ, эстэн-быстан, дойдуларын суос-сатыы суккуруур дууһалара эрэ булара. Оннук утуйар таҥастарын уонна сээкэйдэрин дуомун салааскаҕа кэлгийэн баран, төрөөбүт төрүт сирдэрин диэки дьүккүйэн иһэр дьон оччолорго Бодойбо суолун усталаах туоратыгар элбэхтик түбэһэллэрэ үһү.

Үһүс баһа

Ыйыластар

Бу сир кырдьаҕастара үрдүк аата үйэлэри туораан өлбөөдүйбэккэ кэлбит төрүттэрэ – Ыйылас туһунан туһунан чуолкай өйдөбүллээхтэрэ. Ол курдук, кинилэр Ыйылаһы Дьокуускай таһыттан быралыйан кэлбит киһинэн ааталлара. Ньурба (Үөдэй) Ыйылас төрүттээхтэрэ эмиэ маннык өйдөбүллээхтэрэ кэрэхсэбиллээх (Буруулгун Ньукулай, 1997). Ыйыластар сурукка киирбит төрүттэрэ – 1692-1770 сс. олоро сылдьыбыт Омуоруйа баай (Березкин И. Г., 1977). Киниттэн Ыйылас-Элэмэс диэн киһи төрөөбүт. Бу биир кэмнэ кинээстии сылдьыбыт киһи ыраахтааҕы түһээнин хомуйаары сири сиксигинэн эргийбитэ чуолкай. Ол сылдьан кини Үс Бүлүү өҥ-баай сирин-уотун даҕаны өҥөйтөлөөн ылыан сөп эбит. Уонна аҕыс уолаттарыттан сорохторун бу бардахха бараммат баай дойдуга көһөн олохсуйалларыгар сүбэлээбит буолуохтаах. Онон, Омуоруйа баай сааһыттан тирэнэн аахтахха, Ыйылас уолаттара Бүлүү хочотун 18-с үйэ иккис аҥаарыгар, Оноҕоччут уонна Дьүөлэкээн саҕана, булбут курдуктар. Үһүйээн этэринэн, олор маҥнай Түүкээни өрө батан тахсан, Чиллэ төрдүнээҕи Кубалыҥда диэн күөлгэ тохтуу сылдьыбыттар (Буруулгун, 1997). Бу оттуур ходуһата суох сири сөбүлээминэлэр, кинилэртэн биирдэстэрэ Үөһээ Бүлүү хотутугар, Сургуулук анараа өттүгэр, иккиһэ – Сунтаар Хаданыгар олохсуйаллар. Үһүстэрэ Кубалыҥдаҕа ордууланан, син халыҥ аҕа ууһун үөскэтэр. Онтулара 1926 с. 17 ыалтан уонна 70 –ча киһиттэн турара.

Мин ньурбатааҕы Ыйылас төрүттэрим бу дойдуларыгар 1998 с. сайын бара сылдьыбытым. Онно көрдөхпүнэ, Кубалыҥда диэн Чиллэ дьоҕус элгээнэ ынах, сылгы сүөһүлээх киһи олохсуйарыгар дьүөрэтэ суох сир эбит. Мантан аҕыйах биэрэстэ үөһэ, Чиллэ уонна

Түүкээн ыккардыгар сытар дьоһуннаах ходуһалаах күөл миигин ордук дьиктиргэттэ. Өссө онтубут картаҕа «Сайылык (Ыйылас)» диэн ааттааҕа бу сири-дойдуну дьоһуннаах историческай документ курдук кубулутар. Ол эбэтэр, 18-с үйэҕэ Чиллэни булбут Ыйылас аҕатын уруун дьоно сүнньүнэн манна түөлбэлээн олорбуттарын туоһулуур.

С. И. Боло оҥорбут аҕа уруун таблицатыгар олоҕурдахха, Ыйыластар төрүччүлэрэ маннык буолан тахсар: Омуоруйа аҕата Тумарча – Боруку Омоллоон – Боло Күүлэкээн – Болугур Буххаат – Боотур уус – Дьуон Дьаҥылы – Эллэй Боотур (Боло С. И., 1938). Оччотугар Бүлүү ыйыластара Арҕаа Хаҥалас волоһыттан төрүттээх буолан тахсаллар.

Үһүйээн көрдөрөрүнэн, Үөһээ Бүлүү ыйыластарын төрүтэ Марсаадай улуу Туймаада эргинтэн Орохуга олохсуйан, ойохтонон, дьиэ-уот тэринэр (Филиппов Е. А., 2004). Киниттэн Харахаан Силип диэн уол төрүүр. Онтута эмиэ туспа ыал буолан, Өлөксөй диэн уолланар. Кинилэри барыларын саба быраҕан Ыйыластар дииллэр үһү. Бу дьон тымыра-сыдьаана Тамалакаан, Орохү уонна Дүллүкү Үрэнин диэки чаардаабыт быһыылаах. Ол туһунан онно баар «Ыйылас» диэн сирдэр туоһулууллар. Ол гынан баран, ыйыластар бу сиргэ-уокка өнүйэн үөскээбэтэх курдуктар.

18-с үйэ бүтэһигин, ол эбэтэр 19-с үйэ саҕаланыытын ыйыластарыттан ордук оҕуруктаах өйдөөхтөрө, сытыылара-хотуулара уонна эр санаалаахтара Харахаан Силип уола Өлөксөй буолуо. Бу бэйэтин кэмин биир эмиэ уһулуччулаах киһитин хараҕын уота Сургуулук түбэтиттэн хос да көс хоту сытар өҥ буордаах, өнөр үүнээйилээх сиргэ-уокка хатаммыт. Ол курдук, кини Арыылаах диэн икки түөлбэлээх, көтөр кынаттааҕынан, көмүс хатырыктааҕынан аакка киирбит күөл үрдүк томторугар олобурдаммыт. Кини тымыра-сыдьаана Ыйылас аҕатын уруун, оттон аата-суола Ыйылас нэһилиэгин аатын үөскэппиттэр. 1917 с. биэрэпискэ Ыйылас аҕатын уруун дьоно 14 хаһаайыстыбаттан тураллара бэлиэтэммит.

Ыйылас бэйэтин аарыма кырдьаҕастара бу улуу дьаалы төрүттэрэ олоро сылдьыбыт кэмин туһунан маннык быһааралларa. Ол курдук, Маттаҥаа Охоноохойо Ыйылас иннигэр бу дойдуга Таттый диэн Ыстаары бииргэ төрөөбүт бырата олохсуйбутун ыйбыта. Кини аатын бу түбэ биир күөлэ сүгэр. Аттыгар «Чынаҕар» диэн, эмиэ оччотооҕу киһи аатынан ааттаммыт, күөл баар. Билигин

Тамалакаанҥа олорор 100 саастаах Марфа Борисовна Борисова «Мин төрүппүн Ыйылаһы алыс ыраах киһинэн аахпаппын. «Ыйылас ампаара» диэн аатырар аҕыс кырыылаах тутуу бу нэһилиэк киинигэр – Бакыйга, сэрии иннигэр диэри турбута», - диир.

«Дьоҥкутакыыт», «Хоҥкулдьуор», «Дьэкэ» диэн оччотооҕу бу дойду тоҥус уонна саха дьонун ааттарын бэйэлэригэр иҥэриммит түбэлэр, күөллэр уонна үрэхтэр сургуулуктарга үчүгэйдик биллэллэр.

Ыйылас сириттэн булдунан-балыгынан ордук аар-саарга аатырбыттара – Мөрөөйү түбэтэ. Бу урут 2,5 – 3 кг. тиийэр ыйааһыннаах бөдөҥ соболоох дойду түҥ былыргы хаһаайыннарынан, маннааҕы сирдэр ааттарыттан сылыктаатахха, тоҥустар этилэр. Онтон 19 үйэттэн саҕалаан, бу сиргэ Үөдэйдэр диэн баайдар, Хоро киһитэ Баай Быһыйа, Мэйиктэн Дьэндэлэр, Ыйыластан Сэчилэр олохсуйаллар (Маттаҥаа Охонооһойо). «Атын аҕа ууһун дьоно Нагнах уолаттара – Хаһырыа Өлөксөй, Очоо, Багдан эмиэ Мөрөөйү түбэтигэр булдунан, балыгынан айахтарын ииттэн олорбуттара»(Филиппов Е. А., 2004, 5 стр.).

Күөл Бытатаайыга Ыйылас Степановтарын төрдө Суор эмээхсин олохсуйар. Кэнники икки аҕа ууһун аатынан маннааҕы обургу соҕус түбэлэр «Дьэндэ сирэ» уонна «Суор сирэ» диэн аатынан биллэллэр. 20-с үйэҕэ бу сиргэ өссө «Тыытыгыраан сирэ», Түүкээҥҥэ – «Бойуоча сирэ» диэннэр эбиллэн биэрэллэр.

Мин Дьэндэ икки уолаттарын – Мөкүнү уонна Баһар Байбалы, оҕо сылдьан көрбүт эбиппин. Мөкү дьон кэпсэтиитин-ипсэтиитин олох саҥата суох туран истэр, баһыттан атаҕар диэри тоҥус таҥастаах киһи этэ. Убайа Баһар Байбал кэлин булдуттан арахсан баран, от тиэйэ сылдьан, онно олгуйданан кыстаары сытар эһэни тимир атырдьаҕынан кэйэн өлөрөн аатыран турар. Кини, бадаҕа, уҥуоҕунан Мөкүтээҕэр арыый намыһах гынан баран, эт чаллах, мөҥүрүөн киһи этэ. Дэлэ да киһи ол ардай аһыылааҕы атырдьаҕынан тайыылаан өлөрүө дуо?

20 үйэҕэ Мөрөөйүттэн хоту чугас баар Көтөрдөөх диэн күөлгэ олохсуйбут Тимофеев Дьөгүөр (Уһун Дьөгүөр) эмиэ Мэйиктэн төрүттээҕэ.

Ыйылас Өлөксөй Дарбыан (Илларион) диэн төрүөҕүттэн хараҕа суох уоллааҕа. Онон бу киһи үһүйээҥҥэ «Хараҕа суох Дарбыан» диэнинэн киирбит. Кини Кырыкый кыыһа кэргэннээх эбит. Онтута

22-тэ оҕоломмутуттан, 10-на кыраларыгар өлбүттэр. Оттон 8 уола уонна 4 кыыһа киһи буоланнар, иэримэ дьиэни иччилээннэр, син элбэх киһилээх Ыйылас аҕатын уунун дьонун-сэргэтин үөскэппиттэр. Дарбыан оҕолорун ааттара манныктар: 1. Дьарааһын – Бэчиэт кыыһа. 2. Чукча Түмэппий. 3. Баһыр Киргиэлэй. 4. Уһун Дуомуна. 5. Үчүгэй Сөдүөрэ. 6. Бэтиикэ Огдооччуйа. 7. Маттаҥаа Силип. 8. Хабах Миитэрэй. 9. Кыраай Кынаачай. 10. Сэчи Быладьыымыр. 11. Кырыыстаах Дьөгүөр. 12. Мотооку Огдооччуйа (Филиппов Е. А., 2004). Оҕо өлүүлээх дьон – Дарбыаннаах, маҥнайгы уолларын, абааһыны муннаран, Бэчиэт диэн тыһы ыт оҕото диэбиттэр.

Ыйылас оччотооҕу дьонун-сэргэтин төрүччүтүн туһунан киэҥ ырытыыны Е. А. Филиппов 2004 с. оҥорбута (Иккис сыһыарыы). Онон бу үлэҕэ ол туһунан быстах бэлиэтээһиннэр эрэ оҥоһулуннулар.

Сэчи, Владимир диэн аатынан сылыктаатахха, сүрэхтээх киһи эбит. Мин Өлөөннөөҕү Сээркээн сэһэнньиттэрбиттэн биирдэстэрэ – В. И. Иванов-Урдус кинини «былаас буолуон иннинэ» көрбүт эбит. «Олох дьаданҕы таҥастаах-саптаах, орто үрдүк унүохтаах, киппэ-ньыгыл киһи эбит этэ», - диэбитэ кини. Киниттэн Уйгур Уйбаан (Одоҥой), Мөһөкү Ньукулай уонна Кыдай Ньукулай диэн уолаттар төрөөбүттэр. Кыдай оҕо эрдэҕинээҕи аата Кыккаан диэнэ үһү. Бу бэйэлэрин кэмнэригэр алыс аатыра-суолура сылдьыбыт дьону Урдус эдэригэр көрбүт. «Дьэ, кырдьык, үһүөн даҕаны тэҥкэ тиитин курдук буоланнар, айылҕа анаан-минээн айбыт барахсаттара этилэр. Миигин ордук модьутунан уонна улаханынан Мөһөкү сөхтөрбүтэ», - диэбитэ кини. Эһэм Мөһөкү 1962 с. 100-тэн тахсан баран өлбүтэ. Оччотугар Урдус кинини уолан киһи сырыттаҕына көрбүт эбит.

Кэлин ыйыластар Мөһөкүнү уонна Кыдайы сурукка анньалларыгар, ыраахтааҕылары курдук, биирдэрин Николай I, оттон иккиһин – Николай II диэн арааран бэлиэтиилләрэ.

Бу түөлбэ сир дьонун-сэргэтин олоҕо-дьаһаҕа сургуулуктартан уратылааҕа. Ол кинилэр культураларыгар тоҥустар күүстээх дьайыыны оҥорбуттарыттан тахсыбыта.

Былыргы ыйыластар Түҥ, Түүкээн ыккардынааҕы аарыма киэн сири ылан сыппыттар. Кинилэр сирдэрин арҕаа кыраныыссата инньэ Чиллэнэн уонна Дьоҥкутакыытынан тайыыра. Оттон хоту кыраныыссата Өлөөн өрүс тардыытыгар, Түҥ, Түүкээн бастара

ууларын ылар сирдэригэр анньыллара. Онон 18 –19-с үйэлэргэ бу дойду аҕыйах ахсааннаах дьоно Арҕаа Европа орто киэҥ государствотын саҕа сиргэ анаардастыы айбардыы сыппыттар.

Бу дойдуга түҥ былыргыттан тоҥустар «үгүлээт» диэн аатырар элбэх ахсааннаах биистэрин ууһа олорбута. Нуучча документтарыгар кинилэр «фугляд» диэн аатынан киирбиттэр. Кинилэр ааттарын билигин Бүлүү улууһун саамай хоту бөһүөлэгэ – Үгүлээт сүгэр. 17-с үйэ саҥатыгар үгүлээттэр Марха, Түүкээн уонна Түҥ үрэхтэринэн көһө сылдьаллара. Бу, этэргэ дала, тонтон толлубат, ириэнэхтэн иҥнибэт, эр санаалаах, кус быһый, күүстээх-уохтаах дьон кэлин сахалардыын уруурҕаһан, тоҥус-саха аҥаардаах Ыйылас, Сургуулук, Маҥаас уонна Үгүлээт булкадаһын дьонун үөскэппиттэрэ.

Үгүлээт тоҥустарын тыыннарынан сыыдам сырыылаах, боростуой көрүүлээх-харайыылаах таба көлөлөрө этэ. Кинилэр кыһыҥҥы даҕаны, сайыҥҥы даҕаны таҥастара бука барыта таба уонна тайах тириититтэн тигиллэрэ. Онтуларын араас дьэрэкээнник ойуулаан-оһуордаан, дьиҥнээх художественнай оҥоһуктарга кубулуталлара. Итини таһынан, балык тириититтэн аттаран тигиллибит таҥаһы даҕаны кэтэллэрэ. Бу айылҕа дьиҥнээх оҕолоро булдунан уонна балыгынан айахтарын иитгинэллэрэ. Кинилэр уустук итэҕэллээхтэрэ уонна художественнай культуралаахтара.

Ыйылас сүрдээх элбэх күөллэрдээх, маардардаах, симилэхтэрдээх бырыы-бадараан дойду этэ. Ол иһин ыаллыы үгүлээттэр бу сири «оҥхой» диэн ааттыыллара.

Олорор сирдэрэ быртаҕа бэрт буолан, ыйыластар сайынын аты даҕаны, оҕуһу даҕаны миинэн бадьыыстаныахтарын баҕарбаттара. Онон сайыны быһа атах сыгынньах, эбэтэр олооччунан сылдьаллара. Оҕус, атыыр тайах тыһын лоскуйуттан атах салбаҕын эрэ сабар курдук ситиинэн хам тардыллыбыт маннык таҥас «олочи» диэн тоҥустууттан тахсар уонна «уу кэһэр» диэн тылбаастанар. Былыргылар атах сыгынньах сылдьыылара кинилэр доруобуйаларыгар ураты туһалааҕын туһунан биһиги медицинабыт саҥа ундаардаан эрэр. Уонна сааскы уу тахсыаҕыттан күһүҥҥү тоҥорууга диэри олооччунан ууну кэһии былыргыларга эт-хаан төһөлөөх буһуутун-хатыытын биэрэрин туһунан этэ даҕаны барыллыбат. Кыһын атахтарыгар курумуу уонна эмчирэ кэтэллэрэ. Ол уһун уонна тураҕас этэрбэстэр тоҥустуу ааттара «гуруми» уонна «гэмчурэ» диэннэр. Тураҕас ыстааннарын (сыалыйаларын)

тэлэгиилиилэрэ. Ол эмиэ «талэги» диэн тоҥустууттан тахсар. Маннык сылыйаны кэтэллэригэр илин-кэлин таһааларын икки өттүктэригэр сыппаларынан холбууллара. Атахтарын атын таҥаһын аата «сутуруо» диэн этэ. Бу таҥас үөһээ өттүн, син биир курумууну курдук, сыппанан тэлэгиигэ баайаллара. Олох кылгас сутуруону «уллук сутуруо» диэллэрэ.

Былыргы ыйыластар өссө түөскэ кэтэр таҥастаах – түһүлүктээх буолаллара үһү. Онтуларыгар түүнэн оҥоһуллубут кэтит курдарын – баачыларын аҥаар өттө хам тигиллэр эбит. Бэгэччэктэрин эргитэ баанар түүлээх таҥастарын, күндү түүлээх кутуруктарын бысталаан, быаҕа тиһэ тардыбыт саартарын эмиэ тоҥустуу «баачы» диэллэрэ (Маттаҥаа Охонооһойо). Бу даҕаны холобуртан көстөрүнэн ыйыластар культуралара үөскээһинигэр уонна сайдыытыгар тоҥустар дьайыылара улахан эбит.

Кыһыҥҥы кыыдааннаах тымныыга уостаах үтүлүктэрэ – уруукалара хам тигиллибит таба санҕыйаҕынан сылдьаллара. Бастарыгар дьабака бэргэһэни кэтэллэрэ. Санҕыйах түүтэ түстэҕинэ оччотооҕулар саас, сайын уонна күһүн эттэриттэн араарбакка кэтэр «арбаҕас» диэн таҥастарыгар кубулуйара. Өҥө барамматах маннык таҥаһы хаарга, самыырга кэтэннэр, дассабыык курдук туһаналлара. Бил, сылыһар, быйыт тириититтэн дьиҥнээх дассабыыктары даҕаны тиктэллэрэ. Онтуларын куобах истииллэрэ (Урдус Баһылай).

Көрөрбүт курдук, оччотооҕу Ыйылас дьонун таҥастара, тоҥус гиэнин курдук, араас чаастан турара. Маннык таҥас-сап куруук сатыы бултуур дьоҥҥо олус дьүөрэлээҕэ. Ол курдук, кулуһуҥҥа сытыйбыт эрэ таҥастарын устан куурдаллара уонна алдьаммыт эрэ өттүн туһунан абырахтыыллара.

Ырытар кэммит ыйыластара, олох кыраларыттан бүдүгүрэ кырдьыахтарыгар, эбэтэр өлүөхтэригэр диэри, суос-сатыы сылдьар дьон этилэр. Кинилэр олохторун илгэтэ даҕаны онно сөп түбэһэрэ. Туох таһаҕастаахтарын барытын, ыараханыттан – чэпчэкититтэн тутулуга суох, «манааҕы» диэн хаптаһын маска кэлгийэн сүгэ сылдьаллара. Ол оҥоһугу тоҥустар «поняга», ол аата, «сүгэһэр мас» диэллэрэ. Сүгэһэринэн сылдьыы саас, сайын уонна күһүн, атыннык эттэххэ, хара сиргэ үһулуччу суолталанара. Күһүн хаар халыҥаабына уонна кыһын сээкэйдэрин үөһэ бэлиэтэммит «урувин» маарыннаах салааскаҕа соҕо сылдьаллара.

Дьыл ичигэс кэмигэр чараас торҕо ис таҥас таһынан арбаҕас, түүтэ бараммыт сылыйа уонна сутуруо кэтэллэрэ. Уҥа

өттүктэригэр кыыннаах быһахтарын ыйаналлара. Сорохтор кыыннарын аллараа өттүн, хаамалларыгар уонна сүүрэллэригэр мэһэйдэтимээри, тирбэҕэнэн уллуктарыгар бааналлара. Чокуур сааларын уонна нотуруускаларын саннуларыгар кириэстии сүгэллэрэ. Былыргы булчут тыаҕа барарыгар кыалаах хататын, арыый хойукку киһи – испиискэтин сыыһа туттубат этэ. Онон кини сээкэйэ барыта манааҕыга кэлгиллэ уонна ыйана сылдьар буолан, аныгы дьон киэнин курдук, тэмтэрийдэҕин аайы саккырыы сылдьыбат этэ. Маны таһынан, үгүс булчут былыр тайах мастанара. Онтуттан тирэнэн кини аҥхайга түһэн атаҕын өлөрүүттэн, охтууну кытта сибээстээх үгүс оһолтон быыһанара. Сорохтор, син биир тоҥустар курдук, уһун уктаах батыйаны тайах гыналлара.

Былыргылар тымныы түспүтүн да кэннэ, аныгылардыы үрүт үөһэ хаттыктанан таҥныбаттара. Арай тас таҥастарын көп түүлээҕинэн солбуйаллара. Ол кинилэр төрүттэрэ тыһыынчанан сылга эттэрин итиитин сатабыллаахтык туһанар үөрүйэхтэрин сыыһа туттубатахтарыттан тахсара. Оччотооҕу дьон эттэрин итиитин таах сүтэримээри кус сыгынньах утуйаллара. Маннык сынньаммыт киһи этэ-сиинэ көй салгынынан иҥнигэһэ суох тыынан, сарсыарда бэркэ абыранан уонна чэбдигирэн турара.

Ол кэм дьоно, уопсайынан, киэһэ уһуу-тэнийэ барбакка, ороннорун булаллара. Онон сарсыарда эрдэ, өссө хараҥа эрдэҕинэ, тураллара. Ол гынан баран, олорор сирдэрин-уоттарын үчүгэйдик билэр уонна эт-хаан өттүнэн эрчиллилэрэ бэрт буоланнар, оччотооҕулар хараҥаҕа даҕаны иҥнигэҕэ суох сылдьаллара.

Улахан тымныыга ыраах аттанар айанньыттар саҥыйах, сыалыйа уонна сутуруо иһинэн атын, эмиэ халыҥ соҕус таҥаһы, хаттаналлара. Буодьулаах бэргэһэлэрин иһигэр чараас былааттаах буолаллара. Оччотооҕу эр дьон бука барыта, оҕотуттан оҕонньоругар диэри, баттаҕын күлтүччү кырыйтарара.

Былыргы мыыдарас төрүттэрбит нуучча торҕо таҥаһын даҕаны, бэйэлэрин олохторун көрдөбүлүгэр сөп түбэһиннэрэн, уларытан-тэлэритэн таҥныбыттара. Ол курдук, сайыҥҥы кумаарга-куйааска киһи барыта былаатынан сылдьара. Онтулара үгүстэргэ аныгы мурун былаатын уонна соттор оруолун толороро. Кумаар тэһэ сиэбэт уһун соҕус даба ырбаахыларын ыстааннарын таһынан түһэрэллэрэ. Киэҥ-куоҥ ыстааннарын биир бөдөҥ уонна бөҕөтүк иҥиннэриллибит тимэхтиллэрэ.

Ол гынан баран, оччолорго торҕо таҥаһы кыанар эрэ дьон таҥналлара. Оттон кыаммат-хотуммат өттө үксэ сайыннары тирии таҥаһынан сылдьара.

Былыргы Ыйылас сирэ сайын уйгу-быйаҥ дойдутугар кубулуйара. Бу сир аата-ахсаана биллибэт маардарыгар-мараҥдаларыгар тыһыынчанан кус, хаас түһэн ааһара. Оччотооҕулар, саа-сэп өссө тарҕана илигинэ, кус арааһын тиргэнэн кыайаллара. Кус төрүүр-уулуур кэмигэр онтуларын уураталлара уонна күһүн эрэ эмиэ саҕалыыллара. Саас симилэхтэрҕэ, маардарга тыыраахы сымыытын хомуйаллара. Түүкээн, Түҥ чабырҕайдарыгар кумалааҥҥа төрүүр орулуос уонна булчут кустар сымыыттарын даҕаны хомуйаллара. Бу улахан сэрэхтээх, булчуттан ньымса уонна эр санаалаах буолууну эрэйэр дьарык этэ. Холобур, маннык дьарыктана сылдьан 18-с үйэ бүтэһигин эргин Дьоҥкутакыыт диэн тоҥус ойууна тииҥнээн тахсыбыт тиитин кумалааныгар илиитин уган баран, төлө туттан, сутуругуттан ыйанан өлөн турар. Маннык сымыыттыылларыгар сатыы даҕаны, табанан даҕаны сылдьаллара.

Саас күһү, хааһы дэлэйдик өлөрдөхтөрүнэ, кулуһуҥҥа уонна күн уотугар хатаран хаһааналлара. Бу дойдуттан силис тардар Ээйик дьоно маннык хатарбыт хаастарын Өлөөн ыһыаҕар атыылыы сылдьалларын мин 1952 с. көрбүтүм.

Сайыҥҥы саарбыт хааһы бултуулларыгар Түүкээн хас да ураһатын дьоно мусталлара. Ойуурга куустаан куоппут көтөрдөрү элбэх ыттарынан туттараллара. Маннык булт кэнниттэн ыттар сырайдара, хаас дабыдалыгар үлтү кырбанан, мараччы үллэн хаалара үһү (Мотурууна удаҕан). Үгүс хааһы бултаатахтарына, этин хатаран хаһааналлара. Хоргунун эмиэ мунньаллара.

Сайыҥҥы куйааска бырдахтан ууга түһэн быыһанар тайаҕы тоһуйан өлөрөллөрө. Этин сулуйан, күнүстэри-түүннэри умайар уһун кулуһуҥҥа уонна күн уотугар хатараллара. Сиикэй эт оннук хаппытын «өлүктэ», «улгухта» диэллэрэ. Буспут эт хаппыта «үлээҥки» дэнэрэ. Бу эмиэ тоҥус куукунатын аһа-үөлэ этэ. Атыыр тайах оннук хаппыт этин биир киһи кыһалҕата суох сүгэн ураһатыгар аҕалара үһү. Маннык хаппыт эти буһардахха үчүгэй миин тахсара. Үлээҥкини үлтү сынньан баран, хоргуну кытта булкуйан сииллэрэ. Маннык хатарыллыбыт эт төһө эмэ өр кэм устатыгар буорту буолбат этэ.

Түүкээн оччотооҕу дьоно бултуулларыгар уонна балыктыы̀лларыгар туос тыыны сөбүлээн тутталлара. Ону оҥорорго

дьүөрэлээх туос балаһалары аан маҥнай, син эмиэ бу тэрили айааччылар – тоҥустар курдук, улахан олгуйдарга оргутан сымнаталлара. Ол эрэ кэнниттэн, олору бэйэ-бэйэлэригэр аттаран, тыы көрүҥүн таһааралларa. Маннык кэбирэх оҥоһугу, хайа үктэммэтин диэн мас тымтык дьардьамалыыллара. Бу аныгы байдаркалары маарынныыр устар тэрил, чэпчэкитэ бэрт буолан, арҕара сылдьан бултуурга уонна балыктыырга ордук тоҕоостооҕо.

Ырытар кэммитигэр Бүлүү хочотугар икки баһа суптугар «бээккэ» диэн тыыны тутталлара. Онтуларын тиит мастан, кулуһуҥҥа сылыта-сылыта, итии ууга сайгыы-сайгыы, хаһан оҥороллоро. Таһын дьааһымданан (дабырхайынан) дэлби сыбаан, уу сыстыбат оҥороллоро (Урдус Баһылай). Бу эмиэ улахан чэпчэки оҥоһугу күөлтэн күөлгэ кыбына сылдьаллара.

Туос тыынан уонна бээккэнэн сырыһыннаран, үрэҕи харбыыр кыылы уонна тайаҕы тайыынан кэйэн ылаллара.

Дойду сир күөллэригэр суоруу хаптаһыннарынан оҥоһуллубут тыыларынан балыктыыллара. Бу ыарахан ыйааһыннаах тэрил этэ. Ону ол диэбэккэ, былыргы күүстээхтэр күөлтэн күөлгэ сүгэ сылдьаллара. Ыйылас оннук тыыларын сүкпүтүнэн күөлтэн күөлгэ сыҕарыҥныыр бүтэһик дьонунан ини-бии Мөһөкү уонна Кыдай этилэр.

Суруйар кэммит ыйыластарын олохторугар балыктааһын уһулуччу оруоллааҕа. Сүөһүнү тутар кыаҕа суох дьоҥҥо сыл устатыгар даҕаны балык сүрүн аһылыгынан буолара. Балыгы сайын хаһаанар албас манна үөһэ ырытыллыбыттан уратыта суоҕа. Арай Түүкээн дьоно бөдөҥ собону үөлэн, сиһин унуоҕун ылҕаан, илдьи тыытан баран, кулуһун үрдүгэр сибиэ маска тарҕатан хатараллара. Бу олус иҥэмтэлээх уонна миньигэс аһы «порса» диэн тоҥустууттан таһааран, «барча» диэллэрэ. Өрүс бөдөҥ балыгын, ордук сордоҥу, күн уотугар хатаран дьуукалалыыллара. Куйааска кытылга «оонньуу» сытар бөдөҥ балыгы былыр оҕунан ытыалаан уонна атаранан кэйэн ылаллара. Уонча метрэ куранға уһуннаах талах сибиэ оҥорон баран, тыаҕа тиксэн турар балыгы бука барытын хаайан соһон ылаллара (Маттаҥаа Охонооһойо).

Ити курдук, былыргылар, аныгы цивилизацияҕа «переработка» диэн тылынан биллэр, аһылыгы уһун кэмҥэ хаһааныы араас албаһын баһылаабыттар эбит.

Түүкээннэр балыгы сүгэллэригэр аарыма улахан «укалыы» диэн аатырар тымтайы тутталлара. Бу эмиэ «уки-ли» диэн тоҥустууттан

тахсыбыт уонна «тымтай» диэн тылбаастанар. Ыйылас бүтэһик укалыылаахтарынан эмиэ Мөһөкү уонна Кыдай этилэр. Ол туһунан Маттаҥаа Охоноһойо манныгы эппиттээх: «Эн эһэлэриҥ Мөһөкү уонна Кыдай киһи торуллар иһиттээх-хомуостаах дьонноро этилэр. Мөһөкү укалыытыгар оччугуй киһи олороро буоллар, көстөрө биллибэт этэ».

Барчаны уонна дьуукаланы сугуну кытта бииргэ хатаран, үлтү сынньан хаһааммыт астарын аата «дьүктэмии» дэнэрэ (Урдус Баһылай).

Оччолорго Түүкээҥнэ, Саха сирин усталаах-туоратыгар курдук, быһытынан балыктааһын тарҕаммыт сирэ этэ. Күһүҥҥү балыгы хаһааналларыгар титириктэринэн күкүр охсон баран, иһин үөл хатырыгынан бүрүйэллэрэ. Онно балыгы толору кутан баран, хатырыгынан сабаллара уонна буорунан көмөллөрө. Маннык хаһаныллыбыт балыгы «лыыба» диэллэрэ. Сир тоҥноҕуна хаһаастарын тус-туһунан көһөҥө оҥорон балбаахтыыллара.

Ыйыласка баар «Сымалыыр» диэн күөл бу түбэҕэ былыр балыгы кэнсиэрбэлээһин кистэлэҥин билэллэрин көрдөрөр.

Көтөрү-сүүрэри кыһыннары-сайыннары дьаныһан бултаһыҥҥа уонна балыктааһыҥҥа уол оҕону уһуйуу 6-7 сааһыттан тиһигин быспакка барара. Бу аныгы оҕону биир кылааска, биир паартаҕа олордон үөрэтэрдээҕэр ыарахан уонна уһуйааччыттан уһулуччу тулууру эрэйэр дьарык этэ. Сайыҥҥы кумааргa-куйааска күнү быһа үөрэтэр-такайар дьонун батыһа сылдьар оҕоҕо онтон итэҕэһэ суох ыарахаттар үөскүүллэрэ. Маннык иитиигэ уһулуччу болҕомто ордук кутталлаах дьарыктарга: уоту туттууга, тыыланыыга, биилээҕи – сүгэни, быһаҕы, батыйаны туһаныыга уонна сааланыыга – ууруллара. Маны барытын тулуйарыгар былыргы оҕо эт-хаан өттүнэн уһулуччу эрчиллиилээҕэ, өйүн-санаатын күүһэ уонна булт умсулҕаннаах тардыылыга көмөлөһөрө.

Суруйар кэммит сахалара оһолтон олус куттаналлара. Онон даҕаны буолуо, баҕар, кинилэр «Оһол хараҕа суох» диэн өс хоһоонун айбыт буолуохтаахтар. Онон бу дьон ыччаттарын оһолтон сэрэнэргэ уонна харыстанарга дьаныардаахтык такайаллара. Оччотооҕулар оҕону тылынан-өһүнэн иитиилэригэр оһол туһунан үһүйээннэр үгүстэр. Олортон биирдэстэрэ - үөһэ ахтыллыбыт Дьоҥкутакыыт ойуун суорума суолланыытын туһунан дьулааннаах үһүйээн.

Бүлүү хочотугар 19-с үйэ бүтэһигэр оҕону булка үөрэтэр аналлаах

оскуолалар даҕаны бааллара үһү. Маттаҥаа Охонооһойо булка уһуйуллуу оччотооҕу оскуолатын туһунан маннык дьиктилээхэй сэһэни кэпсээбитэ: «Хараҕа суох Дарбыан уола Сэчи бэйэтэ булка соҕуон эбит. Онон уолаттара Уйгуру, Мөһөкүнү уонна Кыдайы оччугуй эрдэхтэриттэн Марха Хайыҥыйа салаатыгар олорор Ылҕан уола Ньохчо диэн аатырбыт булчукка сайын аайы тиийэн уһуйтарар эбит. Оннук хас да сыл сылдьыбыттар. Биирдэ сааскы ириэриигэ Сэчилэр идэлэринэн Хайыҥыйалаан испиттэр. Күнүскү аһылыктарыгар хаппыт лэппиэскэни тосту ыстыы сатыы-сатыы, уолаттарыттан чобуолара Кыдай тыл ыһыктыбыт: «Саас аайы итиччэлээх кэһиини илдьэн Ньохчоҕо сиэтэбит. Оттон бэйэбит буоллаҕына лэппиэскэнэн сылдьабыт. Ыа, быйыл онно барбатах киһи! Уонна ол кэһиини сиэн кэбиспит киһи!». Онно Сэчи уолун буойан дьарыйбыт. Айаннарын салҕаабыттара сотору буолтун кэннэ үөр кыыл нырылыйан ааспыт суолугар кэтиллэ түспүттэр. Онно 12 саастаах Мөһөкү аҕатыгар сүүрэн тиийэн, көрдөһө турбут: «Аҕаа, тууккаҕын аҕал эрэ, сырсан көрүөҕү». Саатын сүгээт, нотуруускатын иилинээт, уола туутунан сүүрэ турбут. Сотору кэминэн саа тыаһа бөҕө буолбут. Туут суолун табанан батан тиийбиттэрэ, Мөһөкү утуу-субуу биэс кыылы охтортообут. Сэчи эмээхсинэ онно эппитэ үһү: «Оҕонньор! Уолаттаргын үһүөннэрин саалыыһыгын уонна Хайыҥыйалыырбытын аны тохтотуулһубут». Дьэ, ити курдук саҕаламмыт Сэчи уолаттара булчуттарынан аар-саарга аатырыылара, суон сурахтаныылара».

Бу дьон эдэр саастара 19-с үйэ бүтэһигэр ааспыта. Онон кинилэр олохторун-дьаһахтарын, Ыйылас оччотооҕуларын төрүт культуратын көрдөрөрүн быһыытынан, арыый киэҥ соҕустук ырытыахпыт (Маттаҥаа Охонооһойо, Мөһөкү, Уйгуров М. И. информациялара).

Сэчилэр үксүгэр 20 төбөттөн ордуга суох табалаах буолаллара. Онтуларыгар таһаҕастарын дуомун кыһын тиэйэн, сайын ыырдан, тоҥус курдук, сиртэн сиргэ сыҕарыҥныы сылдьан булталлара уонна балыктыыллара. Кинилэр сир аайы дьоҕус туруорбах дьиэлээхтэрэ. Онтуларын көмүлүөк оһоҕунан ититэллэрэ. Быстах сырыыга ураһаны даҕаны туһаналлара. Табаларын көрөр-харайар албастара уонна саастарын наардыыр ааттара бука-барыта тоҥустуу этэ. Ол курдук, төрөөбүтүнэн тугуту суоҥаа, иккилээх тыһыны – сачарыы, иккилээх атыыры – абылахаан, иккититтэн үөһэ атыыры - үктээнэ, үһүн бүтэрэн түөрдүгэр барбыт атыыры – ньымархана,

онтон үөһэ саастааҕы – амархана, атыыр өр сылдьан баран аттаммытын – ахтамыы дииллэрэ. Түптэ күрүөтүн – дьукаа, таба дьиэтин – халтаама диэн ааттыыллара. Оттон уучах табаларын ыҥырын «дьүкээмди», бэриэччит табаларын салайар уһун быаларын – «ньуоҥуу» дииллэрэ.

Ол гынан баран, сэчилэр дьиҥнээх тоҥус олоҕунан олорор, ол дьон курдук туттунар кыахтара суоҕа. Ол кинилэр аҕыйах табалаахтарыттан тахсара. Мантан сылтаан, кинилэр ортолоругар сатыы сылдьан бултааһын уонна таһаарыылаахтык балыктааһын уһулуччу оруолу ылара.

Сэчи уолаттара үһүөн Мөрөөйү түбэтигэр төрөөбүттэрэ. Кинилэртэн улаханнара – Уйгур Уйбаан дьиҥнээх аҕата тоҥус эбит. Бу, арааһа, утуйар хараҕа суоҕун иһин «уйгур» дэммит киһи өссө «Одоҥой» диэн иккис ааттааҕа үһү. Кини олох оҕо эрдэҕиттэн кус быһыйынан аатырбыт. Ол дьоҕура улаатан истэҕин аайы улам сайдан-сирэлийэн, ситэрин саҕана сааскы тоҥокко туутунан үөр кыыл күрэҕэр чугас эргининэн тэҥнээҕэ суох буолбут. Биирдэ хас да күннээх түүн салҕанан барбыт күрэх түмүгэр Уйгур үөр кыылы табатын хаһыытыгар эргитэн аҕалан ытыалаан кэбиспит. Арай биир дьүдэх баҕайы көрүҥнээх кыыл быстан куоппут. Уйгур аҕатын ураһатыгар киирэн, туран эрэн тымныы чаайы ыймахтыы түһээт, ол кыылы эккирэтээри гыммытын, дьоно сэттээх-сэҥкиллээх буолуо диэн тохтото сатаабыттар. Киһилэрэ ону истибэтэх уонна кыылын өлөрөн төннөн кэлбит. Сарсыныгар олох дьэтигэр сылдьар киһи икки хараҕа суох буолан турбут. Ону былыргылар «Эһэкээн көлөтүн өлөрөн суорума суолланна» диэбиттэр. Оттон мин саныахпар ол икки атахтаах этэ-хаана тулуйуо да суоҕун сөптөөх хас да сууккалаах марафонун хомолтолоох түмүгэ этэ. Атыннык эттэххэ, бу суруйар кэммит улуу атахтааҕа көрөр ньиэрбэтэ быстан, эрэй-муҥ эҥээрдэммит. Мантан инньэ кини дьоҥҥо «Балай Уйбаан» диэн аатынан биллибитэ. Маҥнай утаа дьон өлөрбүт кыылын киһиэхэ сирдэтэ сылдьан сүлэрэ үһү. Онтон, улам чэрдийэн, ойуурга иҥнибэккэ сылдьарга үөрэммит. Кэлин, дойду сири булан баран, кини баай уонна кыахтаах дьоҥҥо соболоҥҥо хоруу хаһар идэлэммит. Онтун мас лаппаакынан хорор эбит.

Уйгуртан түөрт уол уонна биир кыыс төрөөбүттэр. Улахан уола Мэхээлэ, ол аннынан Уйбаан уонна Лэппириэн диэннэр. Оччугуй уолларын, эмиэ абааһыны муннаран, Мэхээлэ диэн ааттаабыттар. Олортон эт-хаан өттүнэн ордук кыахтаахтара улахан Мэхээлэ этэ.

Кини хос аата суоҕа. Уйбаан оччугуйугар улахан дьодоҕон оҕото үһү. Сэчилэр сайын муһуннахтарына сиэннэрин сырыһыннаран, хайалара кытыгыраһын быһаарар идэлээхтэрэ. Онно Мэхээлэ анаар атаҕар таба ыҥыырын баайан баран быраата Уйбаанныын сырыһыннараллара. Ол да үрдүнэн Уйбаан убайыгар син биир куоттаран кэлэрэ. Онон Уйбаанҥа оччугуйуттан «Саахчый» диэн хос ааты инэрбиттэр. Лэппириэни кыратыттан даҕаны хапсаҕайа бэрдин иһин «Таһылҕа» диэн ааттаабыттар. Оччугуй уол таптал аата «Кэбээдэ» диэнэ.

Уйгур кыыһа «Мэкчэкэ» диэн таптал ааттааҕа.

Бу дьонтон билигин Үөһээ Бүлүү уонна Горнай улуустарыгар лаппа тэнийбит Уйгуровтар тымырдара-сыдьааннара үөскээтэҕэ.

Хаар халыҥнык түстэҕинэ оччотооҕу үрэх баһын дьоно үөрэллэрэ үһү. Сааскы тоҥокко кыылы уонна тайаҕы кыайа-хото бултаарылар. Бу сындалҕаннаах булка дьон эрдэттэн бэлэмнэнэрэ. Ууну-хаары иһиини аҕыйатара. Атын даҕаны аһылыктарын сарбыйаллара. Онон хас да хонукка салҕанан барар күрэххэ кинилэр хатан тиийэллэрэ. Ыттарын, өр соҕус аһаппакка баайаннар, эмиэ эрдэттэн бэлэмниилларэ. Табаны даҕаны, тайаҕы даҕаны эккирэтээччилэр, сүүрэллэрин мэһэйдэтимээри, анаан-минээн ыһыктамматтар эбит. Арай арбаҕастарын сиэбигэр дьоҕус соҕус хаппыт эти укталлара уонна сүүрэн дуу, хааман дуу иһэн, улаханнык көҥкөйдөхтөрүнэ, онтуларын хабыалыыллара. Уопсайынан, былыргылар биир күннүк сырыыга хаһан даҕаны ыһыктамматтар этилэр. Онон кинилэр истэрэ-үөстэрэ, куруук аччык аҥаардаах сырыыга үөрэнэн, кыалыгыйан хаалара. Кинилэр кэлиилээх-барыылаах, сүүрүүлээх-көтүүлээх, сүгүүлээх-көтөҕүүлээх олохторугар иһэ-үөһэ кураанах аҥаардаах, оннук турук ордук дьүөрэлээҕэ.

19-с үйэтээҕи нуучча айанньыттара Саха сирин төрүт олохтоохторун ортотугар суон, көлөттүгэс дьону көрсүбэтэхтэрин туһунан суруйбуттара. Кинилэр бу дьон тоҥууга-хатыыга, аччыктааһыҥҥа уһулуччу тулуурдарын сөҕөн-махтайан туран бэлиэтээбиттэрэ.

Мөһөкү Ньукулай улахана уонна ыарахана бэрт буолан, туутунан сааскы булка көнтөрүк соҕус киһитэ эбитэ үһү. Ол оннугар кини сатыы сылдьыытынан, сүгэһэрдьитинэн уонна бэргэн ытааччытынан аатырбыт. 40-гар чугаһаан иһэн кини Амыһаах Нанарба Уйбаан кыыһа Мотуруунаны, Хаптаҕас ойуун биргэ

төрөөбүт балтын, ойох ылбыт. Онтута кэлин, ситэн баран, удаҕан буолбут.

Мөһөкү, оччотооҕу олох сиэринэн, син эмиэ атыттар курдук, байыан-тайыан баҕарара. Ол санаатынан салайтаран, кини Өлөөнтөн таба атыылаһан, онтутун үөскэтэн, 200-чэ төбөҕө син тиэрдибит. Онтутуттан, дьааспа туран, биир түүн ытыс соттон хаалбыт. Эһэм кырдьан, буорайан олорон «Дьэ, ол өлүү турбатаҕа буоллар, арааһа, кулаак буолуохтааҕым хааллаҕа», - диирэ.

Кини онтон санаата түспэтэх. Аны дьол көрдөһө, байа-тайа, бэдэрээт көтөҕөөччүлэри кытта тайҕаҕа аттаммыт. Бодойбо чугаһыгар сыл анаара кэнтик-мунтук сылдьа сатаан баран, быстар уһукка тиийиэхтээҕин сэрэйэн, салааска оҥостон, онтун соһон, дойдутун диэки дьүккүйэ турбут.

Революция иннигэр Мөһөкү Бүлүү аатырбыт-суолурбут атыыһытыгар Н. А. Расторгуевка сээкэй тиэйэ сылдьан атыылааччынан – приказчигынан сылдьыбыт. Советскай былаас буолан, баай дьоҥҥо кырыктаах сыһыан саҕаламмытыгар, ол норуокка «Куола атыыһыт» диэн аатырбыт киһи Мөһөкүнү Бүлүү куоратыгар ыҥыртаран ылбыт. Онно аһатан-сиэтэн, маанылаан баран, атыыһыт киһитигэр баайын үрэх баһыгар кистииригэр көрдөспүт. «Мин сотору хаайыллар буолуохтаахпын. Онтон тыыннаах эргилиннэхпинэ ол баайы төбө тыыран үллэстиэхпит. Онтон тыыннаах эргиллибэтэхпинэ, бэйэҥ туһаныаҥ», - диэбит кини. Биһиги киһибит ону сөбүлэспэккэ, дойдутугар кураанах төннүбүт.

Эһэм эрэйдээх, үрэх баһын ньүкэн киһитэ, байар-тайар сырдык ыра санаата ити курдук туолбатаҕа. Онон кини өбүгэ саҕаттан икки атахтаағы, иннинэн сирэйдээҕи иппит-аһаппыт икки дьарыгар – сүөһү иитиитигэр уонна булдугар төннөн, син киһи тэҥинэн, быр курдук олоҕу олорбута. Кырдьарын саҕана кини дойду сири булан, ынах сүөһү тутан, бултаан-алтаан сылдьыбыта.

Мөһөкү уопсайынан киһиттэн туһунан туттунуулаах киһи этэ. Ол курдук, төһө даҕаны ыраах аттанарыгар кини көлөҕө наадыйбата. Туох баар таһаҕаһын манааҕыга кэлгийэн, эбэтэр аарыма улахан укалыы тымтайыгар хаалаан баран, сүгэн кэбиһэрэ. Оннооҕор Мөрөөйүгэ мунхаҕа тахсарыгар кини таба сыарҕатыгар олорортон булгуччу аккаастанара. Одуу киһи мунхаҕа даҕаны сылдьарыгар дьиктитик туттунара: манааҕылаах кураанах укалыытын күнү быһа таҥнары сүгэ сылдьара.

Кыдай убайыттан барбах намыһах, кэлбит-барбыт, курбачыйбыт, сытыы-хотуу, сула киһи эбит. Үтүө көрүҥнээх ыччаты, кулуһун курдук көнө унуохтааҕын иһин Кыдай диэн ааттаабыттар. Кини кыанарынан-хотунарынан аатырыахтааҕын, убайдара Уйгур уонна Мөһөкү обургулар күлүктээбиттэр.

Ол гынан баран, кини ордук хомоҕой тылынан аатырбыт. Онон Мөрөөйүгэ өтөхтөнөн олордоҕуна, киниэхэ үгүс ыалдьыт-хоноһо тиэстэрэ. Ол дьон дьиэҕэ киирэн, «кэпсэлгит» диэтэхтэринэ, Кыдай судургутук «суох» диэһин сиэрин тутуспакка, өр соҕус олоҕундьаһаҕын, хантан хааннааҕын, кимтэн киинээҕин кэпсээн дьабыгыратар эбит. Онтон: «Дьэ, мин итинник кэпсээннээхипсээннээх, этиилээх-тыыныылаах киһибин. Онтон эн тугу билбиткөрбүт, истибит киһигиний?» - диэн ыйытара.

Кини эдэриттэн өлүөр диэри Ыйылас түбэтин мунҕхатын солбуллубат баһаатайа этэ. Мунҕхата кылынан оҥоһуллубут, аҕыйах киһи балыктыырыгар дьүөрэлээх, дьоҕус соҕуһа үһү. Ол да буоллар, ыйыластар дьаныардара уонна хоһууннара бэрт буолан, сыл аайы собону сиир эбиттэр. Мөрөөйү түбэтэ былыр, киччимник булганар эрдэҕинэ, сүрдээх бөдөҥ соботунан аатырара. Дэлэҕэ даҕаны, бу түбэ «олорор оҕо саҕа», эбэтэр «адаҕа саҕа» собото хоһоонҥо холбонуо, ырыаҕа ылланыа дуо? Онон араас сиртэн бу түбэҕэ булгаары тоҕуоруйбут тыаһыттар Мөрөөйү мунҕхатыгар хайаан да таарыйан, ыһык гынар балыктарын булунан ааһаллара. Дьэ, онно буолара үһү, Мөрөөйү эбэ хотун өтөх томторугар бачыгыраччы кэккэлээбит балаакка аайы күөстүү оргуйар күө-баччы кэпсэтии, сэһэргэһии. Ол алтыһыы сүрүн ис хоһооно булт буолара.

Кыдай унньуктаах, уһун кэмнээх мунҕхалааһынын солбуллубат көмөлөһөөччүтүнэн убайа Мөһөкү этэ. Сарсыардаанҥы дьыбарга эрдэттэн бу модун куоластаах киһи дьаһайар-такайар саҥата ыраахха диэри дуораһыйара. Ол кини нырыы быһыытыгар дьону атаартыыр саҥата этэ. Алыс синньигэс хатыҥы быстахтарына, «Аат сатана!» диэн үөхсэн баран, ылан тосту үктээн кэбиһэрэ. Күүстээхуохтаах, сүрэхтээх дьоҥҥо анаан, уһун, модьу уонна ыйааһыннаах нырыылары быстарара. Үйэлээх сааһыгар оннук аналлаах тэрилинэн мууһу тыаһатарынан аатырбыт киһинэн Мадьах Баһылай уола Чулукуой Ноҥуун этэ. Мадьах дьиҥнээх аҕата Сэппээ диэн тоҥус эбит (Маттаҥаа Охонооһойо). Кини Ыйыласка сайылаары, Баһылай ийэтинээн быстах кэмнэ доҕордоһон, бу дойду дьонун-сэргэтин тымырыгар-сыдьааныгар тоҥус хаанын

иҥэрбит. Мадьах уолаттарыттан уһулуччу кыаналлара – Чулукуой уонна Чөкөр Ньукулай этилэр. Кинилэр устар күҥҥэ төһө көс сири хаамалларын кэмнээбит суох. Бу бэйэлэрин кэмнэрин хоһуун-хоодуот дьоннорун ааттара-суоллара сир картатыгар даҕаны бэлиэтэнэн тураллар. Ол курдук, Дьоҥкутакыыт чугаһыгар «Чулукуой саспыта», оттон Дьэкэ үрэҕин хоту өттүгэр «Чөкөр толооно» диэн сирдэр бааллар.

Хамначчыта Чулукуой аатын ити курдук Сэчи оҕонньор үйэтиппитэ. Биирдэ сааскы ылаанҕыга сэчилэр табанан дойду сир диэки сыҕарыйаары оҥостон бүппүттэрин кэннэ, арай Чулукуойдара сүтэн хаалар. Ону Уйгур, Мөһөкү уонна Кыдай көрдөөн чуурталабыттар. Бүтэһигэр Сэчи оҕонньор миинэринэн көрдөөн, киһитэ дьоһуннаах мунүраат иһигэр саһан турарын булан, тайаҕынан үлтү сыбаан, үүрэн аҕалбыт. Онно эппитэ үһү Сэчи: «Бу сир аата суоҕа. Онон мантан инньэ «Чулукуой саспыта» диэн буоллун».

Ыйылас дойду сиригэр өтөрдөөҕүтэ олоро сылдьыбыт дьон аатын сүгэр сирдэр элбэхтэр. Оннуктарынан, холобур, буолаллар: «Уолака толооно», «Барыыс Бэрэтэ», «Хаастыыр көлүйэтэ», «Ньомуйах орто күөлэ» о. д. а.

Кыдай, эмиэ убайын курдук, лоҥкунас саҥалаах киһи этэ. Онон сарсыардаанҥы дьыбарга ини-биилэр мунха дьонун дьаһайар, аттаран туруорар саҥалара ыраахха диэри дуораһыйара. Кинилэр иккиэйэҕин даҕаны айаннаан иһэн, күө-бааччы, дорҕоонноохтук кэпсэтэллэрин сөбүлүүллэрэ. Ол кинилэр – айылҕа оҕолоро, төрөөбүт төрүт дойдуларыгар мунүур баһылык курдук сананалларыттан, ханнык даҕаны омук күөмчүлээһинин көрсүбэтэхтэриттэн, көтөр курдук көҥүл олоҕу олорбуттарыттан тахсара.

Кыдай хара өлүөр диэри «Сис ээйдээх» диэн Түүкээн элгээнин хара сыыра быстыбытыгар илин өттө бүтүннүү быган турар, «сырайыгар соҕотох муостаах» уу оҕуһун көрбүтүн туһунан кэпсэл оҥосторо. Онтуттан куттанан, кини ол күөлгэ илим үппэккэ, туос тыытын кыбыммытынан, ураһатыгар буута быстарынан тэскилээбит (Маттаҥаа Охоноohойо). Ол, арааһа, муус үйэ саҕана сэлиилэри кытта биир кэмнэ үөскүү сылдьыбыт түүлээх носорог тоҥ өлүгэ тахсан турарын көрбүт буолуохтаах. Эһиилигэр дьону кытта ол сири чинчийэн көрбүтэ, туох даҕаны хаалбатах үһү.

Ыраах сиринэн эргийбэтэх, этэргэ дылы, тэлгэһэтиттэн

тэлэһийбэтэх, киһи Кыдай төрөөбүт-үөскээбит сиригэр ураты бэриниилээҕэ. Онон кини саас аайы да кэриэтэ кэлин олохсуйбут сириттэн Бакыйтан Түүкээнниир идэлээҕэ. Ол, үксүгэр соруга суох сырыытыгар, Мөһөкүнү тылыгар киллэрэн, аргыс оҥосторо. Кинилэр иккиэн даҕаны көмүс ньээкэлэригэр – Түүкээннэригэр оннук ураты тардыылыктаах дьон эбиттэр.

Кыдай орто туруу бараан дойдутуттан букатыннаахтык арахсарыгар Мөрөйү эбэ хотуҥна көмөллөрүгэр кэриэһин эппитэ. Уолаттара Дьаакып уонна Ньукулай кини баҕатын толорбуттара. Арай аҕаларыгар, киниттэн аһаабатахха-таҥныбатахха дылы, уҥуох туталларын умнубуттара. Ону, хата, сиэнэ Кыдаева Ольга Ээйиктэн киирэн иһэн, эһэтин уҥуоҕун буоругар экспедиция нууччаларын көрдөһөн, хас да бөдөҥ маһы уурдарбыта билигин син уҥуох курдук көстөр. Кыдай, былыргы киһи сиэринэн, өлүүнү «анараа дойдуга» көһүүнэн ааҕара. Ол кини өлөрүгэр аймаҕа Маттаҥаа Охонооһойуттан «дэҥҥэ уҥуохпар таарыйдаххына, табаахта быраҕан аһар буолаар, онтубунан быстарыам» диэбититтэн көстөр.

Сургуулук билиҥҥи көлүөнэ дьонун сиэри-туому тутуһар өттө оҕонньор уҥуоҕар син ону-маны ууран аһара кэрэхсэбиллээх.

Ыйылас дойду сирин киинэ «Бакый» диэн сиргэ баара. Онно даҕаны мукутаан уонтан эрэ тахса ыал олохсуйа сылдьыбыта. Иккис дьон арыый тоҕуоруйан олохсуйа сылдьыбыт сирэ – Саркаала күөл.

Бу түбэҕэ, Сургуулуктарга курдук, улахан баайдар үөскүү сылдьыбатахтар. Арай Үөбэх Киргиэлэй «Айах күөлэ» диэн сиргэ олорбурданан, сүүстэн тахса ынах уонна сылгы сүөһүнү үөскэтэ сылдьыбыт. Кини Чукча диэн киһиэхэ иитиллибитэ. Ол эрээри төрөппүт аҕата Маттаҥаа Филиппов диэн араспаанньатын илдьэ сылдьыбыта. Бу аатын аанньа күөс үллэрин курдук дохсун киһи олобуругар биһиги, ол аата революция иннигэр, тэриммит тэриирэ, уһаммыт оҥоһуга барыта ордон кэлбит этэ. Ол курдук, «Айах күөлүн» икки түөлбэтэ иилии-саҕалыы бохсуллубут уонна хоруллубут этэ. Олорор күөлүн киэҥ баҕайы аҥаара «хаарчах» диэн аатырар күрүө бүтэйдээҕэ. Онтон ураты өссө уу баһарын тула өттүктээҕэ. Кини өтөҕөр үс дьиэлээҕэ. Олортон сайылыыр туруорбах дьиэтэ ордук киэҥэ уонна үчүгэй оҥоһуулааҕа. Дьиэ көмүлүөк оһохтооҕо, суоруу хаптаһын муосталааҕа уонна дириҥ соҕус ытыыстаах оҥкучахтааҕа. Дьиэ иннигэр букатын былыргылыы оҥоһуулаах, түннүгэ-үөлэһэ суох, буор муосталаах ампаар турара.

Өтөххө сылгыны быстах кэмнэ хаайан аһатарга аналлаах киэҥ-куоҥ өттүк уонна ортотугар баҕаналаах остолбо күрүө бааллара. Онно саас аайы сылгыны хомуйан сэлиилләрэ уонна айаһаныахтаах соноҕостору туталлара. Уулаах биэлэри уонна кулуннары тымныы хотугу тыалтан хорготорго аналлаах, икки истиэнэлээх уонна үрүттээх хаһаа биһиги манна олохсуйуохпутугар дылы туох да буолбакка тиийэн кэлбит этэ.

Оннук уһулуччу сүрэхтээх-бэлэстээх, дьаһаллаах киһи эбит этэ – Үөбэх Киргиэлэй. Кини аҕыйах хамначчыттааҕа. Олортон ордук хоһууннара Дмитриев (Күкүүрэп) Ыстапаан уонна Чулукуой этилэр. Үөһэ ахтыбыт кырдьаҕаспыт М. Б. Борисова Үөбэх Киргиэлэй иитийэх кыыһа этэ. Уонна кини туһунан манныгы эппитэ: «Мин аҕам Үөбэҕи баттыгастаах киһи курдук өйдөөбөппүн. От үлэтин саҕана, бүтүүтүгэр даҕаны, кини хайаан даҕаны сүөһү өлөртөрөн, хамначчыттарын үчүгэйдик аһатара. Оттон бүтүүлэригэр эти үгүөрүтүк сүктэртээн ыытара. Аҕам күүлэйигэр, дэлэгэй астааҕын-үөллээҕин иһин, Ыйылас охсооччулара үксүлэрэ даҕаны баҕатыйан кытталлара. Арай мин төрөөбүт аҕам Баладьа Барыыс күүлэйигэ кыттыбатыгар баҕарара. «Баладьа бүдүмүк дайбыыр уонна күүһэ бэрт буолан, сэп бөҕөнү алдьатар. Онон ороскуоттаах киһи», - диирэ. Ол гынан баран, киһитэ кэллэҕинэ туораппат этэ. Көннөрү бөҕө-таҕа хотууру туттараллара даҕаны, киһитэ ону син биир уһаппат этэ».

«Аҕам оҕону иитиигэ даҕаны атыттартан арыый уратылаҕа. Ол курдук, кини миигин оччугуй эрдэхпиттэн сүрдээх эрдэ туруоран, ынах хомуйтара ыытара. Төннүүбэр остуолга биир бүлүүһэ күөрчэх, лэппиэскэ уонна сылаас чэй турар буолара. Ону сиэн баран, олох күнүскүгэ дылы утуйан хааларым», - диэн кэпсээнин түмүктүүр Марфа эмээхсин.

Ыйылас оччотооҕу иккис баай киһитинэн Саркаалаҕа олорбурдаммыт Балтараа – Сэмиэнэп Уйбаан этэ. Кини эмиэ сүүстэн эрэ тахса сүөһүлээҕэ.

Уончаны иһинэн-таһынан сүөһүлээх ыаллартан Дьабдьыҥааҕа олорбут Киргиэлэйэп Бүөтүрү - Хобочоҕу, Мөһөкүнү, Кыдайы, Маттаҥаа уолаттара Охонооһойу, Баһылайы бэлиэтиэххэ сөп.

Уоннааҕылар тийиммэт-түгэммэт, үксүгэр биир-икки ынахтаах, балыгынан уонна булдунан айахтарын иитгинэр дьон этилэр.

Тимир иҥиирдээх дьон – былыргы ыйыластар, аныгы цивилизация бэлэмигэр тарайбыт дьон өйүгэр баппат, хоһуун дьон

этилэр. Ол курдук, «Маттаҥаа уолаттара (Киргиэлэй, Баһылай уонна Сүөдэр. – Н. А.) уонна Баладьа Барыыс Арыылааҕы, Бүгүйэҕи уонна Бэрэни хорон оҥойор уолба күөл оҥорбуттара. Мадьах уолаттара (Кылачаа, Чулукуой, Чөкөр, Мөчөкө уонна Мэлдьэх. – Н. А.) уонна Номуун Ньэгэдьээги хорбуттара» (Филиппов Е. А., 2004, 5 стр.).

Сэчилэр дойду сиргэ олохсуйалларыгар сыыдам сырыылаах таба көлөлөрүн сыыһа туттубатахтара. Ол курдук, Саркаалаҕа киинээн, онно таба хотоно – халтаама тутан, кинилэр уонунан сылга Ыйылас булчуттарын уонна айанньыттарын көлөнөн хааччыйбыттара. Манан сибээстээн, бу дойдуга революция иннигэр уонна кэннигэр, син биир Өлөөҥҥө курдук, элбэх таба бэдэрээт көтөҕүүтүгэр уонна дьаам сүүрдүүтүгэр туһаныллара.

Ыйылас сүүһүнэн табатын туох даҕаны хамнаһа-төлөбүрэ суох үйэ анаарыттан ордук кэмнэ үөскэтэн уонна көрөн-харайан кэлбит киһинэн Уйгуров Мэхээлэ буолар. Кини эмиэ, убайа Мөһөкүнү үтүктэн, табанан Бодойбонон, Баатаманан тэлэһийэн, тайҕаҕа сылдьан турар. Мэхээлэ ол сырыытыгар «Бодойбоҕо сүүһүнэн киһини ытыалаабыттарын» истибитинэн сылыктаатахха, кини онно 1912 с. эргин охсуллан ааспыт. Дойду сир киһитэ эрээри, табанан итиччэлээх ыраах сиргэ иҥнибэккэ-толлубакка тиийбит эр бэрдин Баатам тоҥустара үрдүктүк сыаналааннар, сотору олох чугас доҕор оҥостубуттар. Биирдэ тоҥус кинээһэ Мэхээлэни ыҥыран ылан, Бодойбоҕо киирэн хас да табанан испиир атыылаһан тахсарыгар көрдөспүт. Ону биһиги киһибит, оччотооҕуга бу алдьатыылаах аһы илдьэ сылдьыы уонна атыылааһын холуобунай буруй курдук сыаналанарын билбэккэ, хамаҕатык сөбүлэспит.

«Биэс анаар биэдэрэ испиири ыырдан төннөн истэхпинэ, саалаах-сэптээх этэрээт тараччы тутан ылан, саа уоһугар туруора сыспыта», - диэн кэпсиирэ оҕонньор кэнники. Ол да буоллар, аны маннык дьыаланан дьарыктаныа суох буолан, баппыыскатын биэрбитигэр, аһынаннар, син испиирин былдьаабакка ыыппыттар.

Онон тайҕаҕа табыллыа суоҕун билэн, уйдарыы буолбутугар Мэхээлэ дойдутун диэки куугуната турбут.

Мэхээлэ, тоҥус хаана тардан, улахан айанньыт киһи эбит. Ол курдук, кини эдэригэр инньэ Таймыырынан, Дьэһиэй күөлүнэн, Өлөөнүнэн тилийэ айаннаабыт. Ол сырыытыгар кини ону-маны эргитэр, байар-тайар сыалы туруорумматаҕа аныгы рыноктыы

өйдөөх-санаалаах дьону дьиктиргэтиэн сөп. Ол гынан баран, былыр даҕаны, быйыл даҕаны общество уонна культура сайдыытын өйсанаа ураты туругун – менталитетын дууһаларыгар илдьэ сылдьар аҕыйах ахсааннаах дьон оҥороллоро.

Ырытар кэммит дьоно төрүөхтэриттэн өлүөхтэригэр диэри сүүрэ-көтө, үлэлии-хамсыы сылдьар буоланнар, аныгы удьуордарынааҕар эт-хаан өттүнэн, күүстэринэн-күдэхтэринэн даҕаны ордук үрдүк сайдыылаахтара. Ыйылас сиригэр-уотугар даҕаны былыр эмиэ оннук этэ.

Былыр бу дойдуга син биир элбэх күүстээх дьон олорон ааспыт буолуохтаах. Ол эрээри оччотооҕу кэмҥэ күүһүнэн өртөйүү, эбэтэр дьоҥҥо-сэргэҕэ онон биллэ-көстө сатааһын букатын суох этэ. Төттөрүтүн оннукка дьулуһуу оччолорго өссө аньыылаах уонна сэттээх-сэҥкиллээх быһыынан ааҕыллара. Билиҥҥи дьоҥҥо умнулла быһыытыйбыт «Эһэ күүстээх даҕаны арҕахха сытар, оҕус күүстээх даҕаны хотоҥҥо турар», - диэн күүһүнэн өртөйөр киһиэхэ сууһарыылаах өс хоһооно оччолорго киэҥник тарҕаммыта буолуо.

Онон оччотооҕу ньүкэн, бүтэй үйэҕэ үгүс бөҕөлөр күүстэрин көрдөрөрү аньыылаах быһыынан ааҕаннар, олох биллибэккэкөстүбэккэ сылдьаллара уонна оннук олохтон бараллара даҕаны.

Оттон ыmпыктаан-чымпыктаан ырытыы түмүгэр 18-с үйэттэн 20-с үйэҕэ дылы Ыйыласка син элбэх ат бөҕө дьон үөскээн ааспыттар. Ол курдук бу түбэҕэ 18-с үйэ бүтэһигэр, эбэтэр 19-с үйэҕэ Араҥ диэн бухатыыр олоро сылдьыбыт. Кини туһунан үһүйээни мин А. Ф. Филипповтан – Маттаҥаа уолуттан килэччи сурунан ылбытым.

Араҥ аҕата Халаҥ Тулааһын, Үөһээ Бүлүү Намыттан төрүттээх киһи, Ньэгэдьээк күөлгэ олобурдаммыт курдук. Араҥ 20 сааһыгар диэри босхоҥноон либиир сыппыт. Онон киниэхэ итинник бөрүкүтэ суох ааты иҥэрбиттэр. Халаҥ улахан уолун аата Ламсыыр бөҕө диэн эбит. 20-тин туолуутугар Араҥ «турбут да, турардыы турбут, букатын үтүөрбүт» (Филиппов Е. А., 2004). Арай биирдэ хамначчыттар дьиэҕэ: «Атыыр мууска түһэн өллө», - диэн кэпсээннээх киирбиттэр. Онно аҕалара уолаттарын: «Ону сүгэн кэлиҥ», - диэбит. Ону уолаттара модьу маска кэлгийэн сүгэн кэлбиттэр. Онуоха Халаҥ Ламсыыры: «Уолуҥ доҕор буолар эбит дуу?» - диэбит. Ону: «Ээ, күүһэ ханна барыай, кыайар», - диэн хоруйдаабыт. «Дьэ, оччоҕо тустуҥ эрэ», - диир аҕалара. Уонна уһун баҕайы ураҕаһы ортотунан тосту үктээн баран, тутан турбут.

Тустан иһэн Ламсыыры Аран тулуппатах. Дэлби быраҕан түһэрбит.

Охтон туран эрэр уолун Халаҥ маһынан сискэ миинэрбит. Онуоха Аран инитин: «Хайдах аһарбакка оҕустараҕын?» - диэбит. «Дьэ, бэрт киһи, эн аһар!» - диэт, Халаҥ аны Аранҕы биллэҕиннэрэр. Онтута хаптас гынан биэрэр. Сис балыҟ этигэр туһуламмыт иккис дайбааһыныгар өрө ыстанан биэрбит. Онтон төбөтүн сиигинэн курбаһыннарбытын эмиэ аһарбыт. Ити курдук кыргыс үйэтин кэннинээҕи син биир кыһалҕалаах кэм хабыр чинчилээһинин Аран ситиһиилээхтик ааспыт. Онтон ыла кинини сыыйа «Аран бөҕө» диэн ааттаан барбыттар.

Бухатыыр уолаттарын итигирдик тургутан көрөн баран, Халаҥ эмээхсинин хотонтон ыҥыран таһаарар. Онто дьиэҕэ киирбитэ оҕонньоро холумтаныгар чох бөҕөнү тардан баран, ас кута-кута хабырына-иҥиэттэ ахан олорор эбит. Улахан уолун оҕутта диэн кырыы, Аранҕын киһилии дьылҕаланарыгар алгыы олорор эбит. Ону көрөн олорон, эмээхсинэ: «Бу баҕайы тугу кэбилэнэ олорор! Итинник эбит буоллаҕына, мантан инньэ уолгар, дьэ, киһилии аһы аһат, киһилии таҥаһы таҥыннар», - диэбит. Онтон ыла Аранҕы үчүгэйдик туталлар.

Оттон Ламсыыр бөҕө аҕатын кырыыһыттан сүрэ тостон, 30-тун даҕаны туолбакка сылдьан өлөн хаалар. Онтон ыла Халаҥ соҕотох көмүскэлэ Аран буолар.

Халаҥ Тулааһын бэйэтэ кинээс эбит. Онон сыл аайы өлбүгэ (ясак) хомуйар идэлээҕэ. Онтун Дьокуускайга Аранҕынан ыытарга быһаарыммыт. Ону киһитэ сөбүлэнэн, хас уон көтөл аттаах, кыһын куораттаабыт. Онно тиийбитэ, түһүөхтээх кулубата кыыһын эргэ биэрээри уруу бөҕөнү тэрийэн олорор эбит. Дьон элбэҕэ бэрт буолан, кэлээччилэргэ ким даҕаны кыһаллыбатах. Онон Аран ohox төрдүгэр олорбут. Онтон таһырдьа тахсан көрбүтэ, хамначчыттар хаарчах иһигэр урууга өлөрүөхтээх атыырдарын кыайан туппакка, сырсан күлүмэхтэтэ сылдьаллар эбит. Ону көрөн, Аран хаарчах сүрдьүгэс аанын утары турбут. Дьонтон уйуһуйбут атыыр хас да сүрдьүгэһи күөнүнэн тосту көтөн, Аранҕы үрдүнэн ааһардыы оҥостубутун, кулгаах тааска тыаһатан охторбута, сотору өлбүт. Маннык ынырык киһи урууга баар буолбутун туһунан кулубаҕа эппиттэр. Халаҥ Тулааһын оҕото буоларын билэн баран, кулуба Аранҕы бастыҥ олоххо олордубут, ас үтүөтүн аһаппыт. Онно көрбүттэрэ Аран баһа кытыылыыр атыыр баһын саҕа эбит.

Ол олорон кулуба сэһэргиир: «Дьэ, мин саакка киирэн олоробун.

Күтүөттүүр киһим аҕата кулуба Дьэс уола Тимир Бөҕө диэн бөҕөлөөх. Хата түбэһэ кэлбиккин. Аҕаҥ эйигин «Үчүгэй аҕай», - диир этэ». Онтон оҕонньордоох эмээхсин Араҥы: «Тустан көрүөҥ дуо?» - диэн көрдөһөллөр. Киһилэрэ маҥнай сааран баран: «Бүдүрүтүөм даҕаны, көрдөрүө суох буоллаххытына тустуом. Ойууттар кырыахтара», - диир. Истэн олорор дьон бары кэлэн махтаналлар. «Киэһэ хары былдьаһыыта буолуо», - дииллэр.

Киэһэ тиэргэҥҥэ дьон бөҕө тоҕуоруһар. Араҥ онно тахсан, дьон быыһыттан көрбүтэ, икки ытыһыттан уллук уҥуоҕа быкпат табаҕайдаах киһи турар эбит. Ону ытыһын чаарчаҕар охсубута, уллугун уҥуоҕа уһулу ойон тахсыбыт. Ону ньылбы тардан, күүлэ үөһэ бараҕаат, дьиэҕэ киирэн хаалар. Онон дьон-сэргэ Араҥы таба көрбөккө хаалбыт.

Сарсыарда тиэргэҥҥэ икки бүрүөнү тарпыттар. Олор истэригэр киирсиэхтээх бөҕөлөрүн сыалыйалаах эрэ туруортаабыттар. Онно Араҥ: «Санаабар бүрүөбүн арыый эрдэ аһаарыҥ», - диир. Киһи бүрүөттэн былтас гынаатын, Араҥ сутуругунан суон моонньун төрдүгэр саайар. Онтута тэлэкэчийэн түһэн иһэн, хаҥас ытыһын кырыытынан Араҥ түөһүн көп этин быһа дайбаабыта, хаан чаккырыы түһэр. Оттон Тимир Бөҕө тобуктуу түһүүтүгэр ньылбэгин тириитэ ортотунан быһа ыстаммыт.

Уонна Араҥы эмиэ дьоҥҥо көрдөрбөтөхтөр.

Ол курдук Ыйылас түбэтигэр төрөөбөтөх бүтүн күүстээх Араҥ Бөҕө оччотооҕу Дьокуускай дьонун үрдүк арҕастарыгар үҥкүүлээн, алыс аатыран, суон сурахтанан дойдутугар төннөн турар.

Маттаҥаа Охоноohойо Арантан Таттый төрөөбүт буолуохтаах диэн сабаҕалыыра. Оттон Таттыйтан Маҥатыыр Уйбаан төрөөбүт. Ол киһиттэн Сэмэтээски кинээс тымырдаах-сыдьааннаах. Онон билигин Үөһээ Бүлүүгэ үөрэхтэринэн , өйдөрүнэн, баайдарынан уонна күүстэринэн-күдэхтэринэн биллэр Семеновтар-Сэмэтээскилэр төрүттэрэ ол үрдүк аата үйэлэри нөҥүөлээн кэлбит ааттаах күүстээх Араҥ Бөҕө буолан тахсар.

Кэнники көлүөнэ ыйыластара Сэчи уола Мөһөкү Ньукулайы улахан күүстээх киһи буолуо диэн сылыктыыллара. Кини туһунан Е. А. Филиппов «Мөһөкү бэйэтэ эдэригэр, дуул тайаҕы туруору туппут курдук, бөдөҥ толуу көрүҥнээх киһи эбитэ үһү», - диэн бэлиэтээбитэ (Филиппов Е. А., 2004, 58 стр.).

Мөһөкү бултууругар саатын сэбин улаханнык харыстыыра үһү. Онон уҥуохтатан охтубут тайаҕы сүнньүн ааньан кэбиһэр идэлээҕэ.

Оннук биирдэ күһүн аарыма атыыр тайаҕы охторон баран, анар муоһун атаҕынан үктээн, идэтинэн сүнньүн анньаары гыммыт. Онтута эмискэ ойон туруутугар анаар муоһун охсорун салаатынан ханас илиитин курдаттыы саайбыт. Ону уна өлүөр илиитинэн муоһуттан харбаабытынан тайаҕар ыйанан айаннаһан барбыт. Онтута улам хоннохтонон сиэлэн, онтон атаран, оҕордук тутуспутунан муоһугар ыйанан иһэн, арай кулгааҕа куугунаан барбыт. Онтон эчэйбит илиитин нэһиилэ төлө охсон, төкүнүс гыммыт. Бааһын былаатынан кэлгинэн баран, төннөн саатын ылан, үрэх унуор ыкка үрдэрэ турар тайаҕын син өлөрбүт. Онтун тыҥатын көҥү тардан ылан, тэлэ быһан, бааһын хам баанан кэбиспит. Киэһэ дьиэтигэр тиийбитигэр, Кыдай киирэ сылдьан, «хааҥҥын сөпкө боппуккун, сарсыардааҥҥа диэри холтомодуйуо», - диэбит.

Эһэм барахсан, былыргы кэм көрсүө-көнө киһитэ, үйэтигэр дьиҥнээх күүһүн-уоҕун кимиэхэ даҕаны толору көрдөрбөтөх. Арай быраата Уйгуров Мэхээлэ кэпсээбитинэн, хараҥаҕа ыллараары гынан ыксаан, кини биирдэ атыыр тайах кэлин аҥаарын син үрдүк соҕус араҥаска соҕотоҕун ылан бырахпыт. Кини суоруу мас хаптаһыннарынан оҥоһуллубут ыарахан баҕайы тыытын күөлтэн күөлгэ, ырааҕыттан-чугаһыттан тутулуга суох, сүгэн көһөрөрө даҕаны элбэҕи этэр.

Мөһөкү букатын кырдьыар, 80 сааһын аһыар диэри, сайын өҥүрүк куйааска сара кус, хаас буспут этин, үөлбүт собо лыыктыы симиллибит аарыма укалыытын сүгэн, Мөрөйүттэн «Айах күөлэ» диэн олобуругар, 7 көс кэриҥэ сири хааман, киэһэ эрдэ кэлэрэ. Кини «сөп соҕус сүгэһэрдээх киһи тирэҕирэн-тэбиэһирэн кыахтаахтык хаамар», диэбитэ Сургуулук саастаахтарын өйүгэр күн бүгүҥүгэр дылы инэ сылдьар.

Итинник быстах сырыылар Мөһөкүгэ оҕо оонньуутун курдук этилэр. Ону кини Бодойбоҕо «дьол көрдүүр», байар-тайар санаалаах тиийэн, быстаран хаалан, дойдутун салааска соһуурдаах сатыы булбута туоһулуур. Эһэм хойут кырдьан буорайан олорон, ол тыһыынчанан биэрэстэлээх сырыытын күлүү-оонньуу курдук маннык кэпсиирэ: «Ол суолум усталаах туоратыгар эмиэ мин курдук салааска соһуурдаах үгүс саханы көрсүбүтүм. Ол эрэйдээхтэр, эмиэ бэйэм курдук, үөрэх-билии сыстыбатах дьоно, тайҕа дьалхааннаах олоҕор сатамматах, төрөөбүт түөлбэлэрин диэки дьүккүйэн иһээччилэр этилэр».

Кыдай Ньукулай, инитэ Мөһөкүгэ баһыйтардар даҕаны,

күүһүнэн-кыаҕынан син биир бэйэтин кэмин дьонун-сэргэтин салыннарбыт киһи этэ. Сэрии кэнниттэн кини Ыйылас «Үһүк Кыраай» колхоһун Мөрөөйүтүн отчуттарыгар балыксытынан сылдьыбыт. Ол туһунан Е. А. Филиппов манныгы суруйбута: «Онно оҕонньор олус улахан тиит мастан оҥоһуллубут ортотунан ыпсарыылаах тыыны күөлтэн күөлгэ сүгэ сылдьар этэ. Сүүнэ улахан, толору соболоох туос укалыытын кытта тыытын күөлтэн күөлгэ көһөрөрүн оччотооҕу кэмҥэ олох да аахайыллыбат этэ. Аны санаатахха, аҕыс уонуттан тахсыбыт оҕонньор диэтэххэ, ураты да кыахтаах киһи олорон ааһаахтаабыт эбит» (Филиппов Е. А., 2004, 60 стр.).

Ыйылас Өлөксөй тымырдара-сыдьааннара ини-биилэр Федотов Бүөтүр-Дөөдөр уонна Баладьа Барыыс эмиэ ааттаах күүстээх дьон үһүлэр. Дөөдөр күүһүн хайдах көрдөрбүтүн туһунан А. Ф. Филиппов 1980 с. манныгы кэпсээбитэ: «Бу үйэ саҕаланыытыгар (20-с үйэ – Н. А.) 5-6 саастаах оҕону дьоммуттан уларсан, Дөөдөр абааһытынан сураҕырбыт Бэс Бытатаайыга илдьэ барбыта. Онтон кини саа айаҕа таптаран өлбүт 4-5 саастаах атыырын тиэйэн аҕалыахтааҕа. Ол чугаһыгар балааккаланан хоммуппут. Сарсыарда ааттаах эрдэ туран, өлө сытар сылгыбытыгар тиийбиппит. Дөөдөр сыарҕатын бүтүннүү муус дьаҥха буолбут атыыры усталыы тартарбыта. Бэйэтэ саҥыйаҕын уонна халтаҥ сонун устан туора уурбута. Уонна букатын ыарырҕаппакка сылгытын сыарҕаҕа тиэйэн кэбиспитэ. Онон мин Дөөдөрү улахан күүстээх киһи этэ дии саныыбын».

Дөөдөр бэйэтэ улахан уонна төрөл киһи эбит. Кини уола Федотов Испирдиэн диэн Ыйылас нэһилиэгэр сэрии кэннинээҕи көлүөнэҕэ үөскээбэтэх улахан киһи этэ.

Дөөдөр Күүстээх Балбаара диэн ойохтооҕо. Онтутун дьон-сэргэ «Бэриисэп эмээхсин» диэн эмиэ ааттыыра. Балбаара Хобочох ойууну кытта бииргэ төрөөбүттэр этэ. Хобочох Бүөтүртэн Уйбаан – Күүстээх Баранчаак диэн чиэппэр күүстээх уонна Кирилл Григорьев диэн син эмиэ сэниэлээх, тустуук киһи төрөөбүттэрэ.

Балбаара аҕата Киргиэлэй олус бөдөҥ киһи эбитэ үһү. «Киргиэлэй кыдамата диэн киһи кыаҕа тиибэт модьу кыдаматын хойукка диэри ыйыластар уура сылдьан көрөллөрө үһү» (Филиппов Е. А., 2004, 33 стр.).

Кини үһүйээҥҥэ киирбит бухатыыр кыыһын туһунан Е. А. Филиппов салгыы маннык суруйар: «Бэриисэп Балбаара төрүттэрин батан урааҥхайтан уһулуччу улахан, модьу-таҕа, күүстээх эмээхсин

этэ... Мин Балбааряны кырдьыбытын кэннэ көрбүтүм. Ойууртан оҕуһунан сыарҕатын өрөһөлүү мас тиэйэн баран маһын таҥнары сүөккээн кэбиһэрин букатын умнубаппын» (Филиппов Е. А., 2004, 33 стр.).

Күүстээх Балбаара туруору күүһүн ким даҕаны кэмнээн көрбөтөх. Арай сэрии ыраах иннигэр Дөөдөрдөр «Бордуолаах» күөлүгэр баар олобурдарын бурдугун сирин хорутар кыһалҕа үөскээбит. Онтугар оҕус уларсаары Балбаара чугастааҕы «Саркаала» ыалларыгар бара сылдьыбытын, батан ыыппыттар. Онтон кыыһыран Балбаара сухатын бурҕалдьытын түөһүгэр кэппит да, эригэр булуугун туттаран, сирин хорутан барбыт.

Дөөдөр ону-маны санаан сухатын алыс дириҥник туттаҕына, Балбаара этэр үһү: «Бүөтүр! Мин сүөһү буолбатахпын, киһибин ээ. Сухаҕын арыый өрө туппаккыан». Оччоҕо Дөөдөр сухатын баттыырын арыый мөлтөтөрө үһү. Ити курдук бурдук ыһар сирдэрин син сотору хорутан бүтэрбиттэр.

Эдэригэр син эмиэ бөҕөмсүйэ сылдьыбыт, биллиилээх врач Александр Иванович Федоров ийэтинэн эһэтэ Баладьа Барыыс туһунан Дөөдөр уола Испирдиэн манныгы эппитэ: «Баладьа эдэригэр тар уһаатын курдук модьу киһи этэ». Күтүөтэ Холоруктуур Уйбаан уонна Уйгур Мэхээлэтэ Баладьаны күһүн тайахтыылларыгар сүгэһэрдьит гынан илдьэ сылдьаллара үһү. Ол курдук, кини ыйы быһа үс киһи утуйар таҥаһын, туттар сээкэйин, аһыыр аһын, балааккатын уонна тимир оһоҕун сүкпүтүнэн Түҥ, Түүкээн үрэхтэр сис тыаларын, тэҥкэлэрин, маардарын-маранҕаларын өрөтаҥнары сыыйталыыра. Тыаттан булгаан киирэллэригэр булчуттар Баладьаҕа ботуччу соҕустук тайах уонна кыыл таба этин сүктэрэллэрэ. Ол «ботуччу» сүгэһэр алыс кырата уонна чэпчэкитэ суоҕа буолуо диэн билигин сабаҕалыахха сөп.

Баладьа сэттэ оҕуска соҕотоҕун холкутук кыдамалыыра. Бэтэрэнэн күүстээҕэ эбитэ буоллар, киниттэн ааттаах охсооччу даҕаны тахсыаҕа хаалбыт. Ону сэби алдьатара бэрдин иһин киниэхэ от охсуутун оччо бачча итэҕэйбэт эбиттэр.

Барыыс кыыһа М. Б. Борисова аҕатын күүһүн-кыаҕын туһунан ыйыппыппар маннык хоруйдаабыта: «Аҕам улахан күүстээх киһитэ эбитэ үһү. Ол курдук биирдэ Түҥ хайа эрэ салаатын сатаан туораабакка дьон эрэйдэммит. Ону көрөн, дьону аһынан тыаттан бүтүн тиити сүгэн киллэрэн үрэҕи туора бырахпыт. Ону көрөн дьон улаханнык саллыбыттар».

Ырытар кэммитигэр Ыйыласка улахан олоҥохоһуттар үөскүү сылдьыбыттар. Олортон 20-с үйэни хабан туран аатырбыттара-суолурбуттара Үөбэх Киргиэлэй, Суор уола Баһылай уонна Самтаххай уола Сахаар этилэр. Мин олортон оҕо сылдьан Суор Баһылайын уһун түүн устата барбыт олоҥхотун истэн турабын. Е. А. Филиппов бэлиэтииринэн, кини түөрт олоҥхолооҕо. Уонна онтулара сурукка-бичиккэ тиһиллибэккэ хаалбыттара хомолтолоох. Маны таһынан, Баһылай оҕонньор норуот үгүс ырыатын-тойугун билэрэ. Олортон олох аҕыйахтара эрэ Е. А. Филиппов кинигэлэригэр бэчээттэммиттэрэ.

Олох былыр, 18-19-с үйэлэргэ, Ыйылас түбэтэ үгүс ойууннана уонна удаҕаннана сылдьыбыта чуолкай. Олор тустарынан билигин быстах-остох үһүйээннэр эрэ ордон кэлбиттэр. Олортон ордук суостаахтара-суодаллаахтара – Дьоҥкутакыыт ойуун туһунан үһүйээн. Кини аатын билигин Ньурба улууһугар сытар «Дьоҥкутакыыт сирэ» диэн ааттанар, син киэҥ түбэ сүгэр. Бу дойдуну уот сиэр диэри кини охтоох, оноҕостоох араҥаһын урусхала син чөллөөх сыппыта үһү. Онон бу бэйэтин кэмин дьонун алыс салыннарбыт киһи араҥас кэмигэр, ол аата 18-с үйэ бүтэһигэр, эбэтэр 19-с үйэ саҕаланыытыгар олоро сылдьыбыт курдук. Үһүйээҥҥэ Дьоҥкутакыыт сүрдээх бөдөҥ-садаҥ унуохтаах тоҥус ойууна буолара бэлиэтэнэр (Маттаҥаа Охонооһойо).

Ыйыласка бэйэтигэр, эмиэ араҥас кэмигэр, Хоҥкулдьуор удаҕан олоро сылдьыбыт. Араҥаһын урусхала кини аатын сүгэр күөл хотугулуу-арҕаа баһыгар сыппыта. Саркаала олохтоохторо, бу аатырбыт-суолурбут удаҕан көмүс унуоҕа көтөҕүллүбүт сирин ытыгылааннар, бэлэх-туһах быраҕан ааһаллара. Баһын унуоҕуттан быһаҕынан кыһыйан аҕалан, оҕолорун анньыбыт кулгааҕар табыгынаталлара. Онтулара холтомодуйбут курдук буолара.

Бытатаайы түбэтигэр Истэр удаҕан олорбут. Кини, бадаҕа, чуора бэрт буолан итинник ааттаммыт. Кини мас бииллээх маамытый унуоҕа Күөл Бытатаайы хоту өттүгэр баар (Моойохоп). Ону Ыйылас сирин бүтүннүүтүн алдьаппыт уот сиэбэккэ тумнан ааспыт. Эмээхсин үс уолаттарын көтүтэн аҕалар аһынан-үөлүнэн кыһалҕата суох иитэн олорбут. Биир саас Ньурба туонаһыттара Бытатаайыга сытан муҥнана сатаабыттар да, көннөрү сылдьыбыттар. Ыксааннар Истэргэ тиийэн, хоно сытан көрдөспүттэр: «Эдьиийбит, дьэ, туоната үктээн кулу. Быстарарбытыгар тиийдибит». Эмээхсин сарсыарда туран, Сургуулуктаары тэринэ олорон, ньурбаларга: «Чэ,

нохолор, ити туоналыыр сиргитигэр хаар үрдүгэр бычаах сытар буолуо. Онно туоналааарыҥ. Мин бэйэм собону сиэбэт киһибин. Онон өлүүбүн уолаттарбыр биэрээриҥ», - диэбит. Ол ыйбыт сиригэр түһэрэн, мунҳаны ийэтин толору ылбыттар. Бу аатырбыт-суолурбут удаҕан өлүүтэ даҕаны дьикти эбит. Биир киэһэ көҕүрэттэ тахса сылдьан, сарылыы-сарылыы киирбит: «Сэтим-сэҥкилим туолбут. Аһаабыт-сиэбит сыччах. Көхсүм өһөҕүнэн үөрбэлээтилэр». Уонна ол түүн өлбүт.

19-с үйэ бүтэһигэр уонна 20-с үйэҕэ бу түбэҕэ Григорьев Петр – Хобочох, Саввинов Данил – Сарыы уонна Степанов Василий – Суор диэн ойууттар – Ыйылас төрүт уус дьоннноро олоро сылдьыбыттара. Онон кинилэр кыырыыларыгар тоҥус ойуннааһына дьайбыта көстө сылдьара. Ол курдук, Суор Баһылайа күһүҥҥү булка аттанарыгар Эһэкээн мас киһитин (скульптуратын) оҥорон, икки атаҕын аччаччы тэбиннэрэн туруорара (Суор Баһылайа). Онтутун таһыгар кулуһун отторо. Туох баар бултуур сэбин-сэбиргэлин нотуруускалыы кэтэн, батыйатын, эбэтэр тайыытын туппутунан, Баһылай мас киһи атаҕын ыккардынан төттөрү-таары сыыланҳайдыыра уонна үрдүк үҥэр таҥаратыттан – Эһэкээниттэн өлгөм булду өлүүлүүрүгэр көрдөһөрө, адаар-будаар муостааҕыттан аныырыгар ааттаһара. Маннык мас таҥараларын Өлөөн сахалара «Чычыпкаан», оттон Бүлүү дьоно «Хойгуо» дииллэрэ. Онон Суор Баһылайын ыйыластар хойукка дылы «Хойгуолаах ойуун» диэн сууструллара. Ону кини, былаас сонноруттан куттанан, куруук мэлдьэһэ сатыыра.

Хобочох уола К. П. Григорьев суругунан көрдөрүүтүнэн, бу киһи 1927 с., ол аата өлөр дьылыгар, 48 саастаах эбит. Онон кини 1879 с. эргин төрөөбүт буолан тахсар. Кини өссө дьоҕурдаах тимир ууһа эбитэ үһү. Бу бэйэтин кэмигэр алыс аатырбыт-суолурбут ойуун кыырарыгар Ойуун Нъыыкан эдэр сылдьан кутуруксуттуур эбит. Онтун санаан кини кэлин К. П. Григорьевка «Аҕаҥ ардаҕы аҕалар идэлээх этэ» диэбиттээх. Ол курдук, Хобочох Мас Атах диэн киһи Ыйыласка ыыппыт уотун умуруоран турар. Онно кыыра сылдьан, иһигэр киллэрэн, уоҕургаан Сымалыыр күөл кутатын аннынан барбытын, Маттаҥаа Охонооһойо атаҕыттан таҥнары соһон ылбыт. Онно дохсун самыыр түһэн, уоту умуруорбут (Моойохоп).

Хобочох Далырга киирэ сылдьан биир атыыһыт кыыһа иирэн хаалбытын үтүөрдүбүт. Ол оҕо ыарыытын Ночуоха диэн ойуунҥа күтүрүүллэр эбит. Арай биирдэ Хобочох ол киһилиин ыалга

көрсүһэ түспүттэр. Онно Ночуоха: «Эн миигин оҕо иириитигэр буруйдуур үһүгүн. Сэпкин-сэбиргэлгин бэлэмнэнэ сырыт. Үс хонук иһинэн эйигин өлөрүөм», - диэн, Хобочоҕу сорун сордообут. Ону киһитэ: «Элбэх оҕолоохпун», - иҥин диэн ааттаһа сатаабытын, биирэ ылымматах. Ол кэннэ үс хонон баран Ночуоха өлөн хаалбыт (Моойохоп). Сиэмэх ойууну маннык садаҕалааһына Хобочоҕу алыс аатырдыбыт, суон сурахтаабыт. Онон дьон-сэргэ киниэхэ элбэхтик тиэстэр, эмтэнэр-томтонор буолбут.

К. П. Григорьев, төһө даҕаны оччугуй буоллар, аҕата хайдах өлбүтүн өйүгэр үчүгэйдик туппут. Уонна ол туһунан маннык суруйбута: «Ол эрэн аҕам дьиктитик өлтүн чуолкай өйдүүбүн. Сайыны быһа ыарытыйар курдуга. Куруук дьиэтигэр баара. Оттуурун быыһыгар туулуур, маарылыыр, туу өрөр, уһанар иҥин этэ, быһыыта. Күһүөрү, бурдук быһыллан чиэстэммитин кэннэ, күнүс соҕус, аҕам ийэбинээн сайылык дьиэбитигэр чаайдыы олорбуттара. Эмискэ тыал-күүс бөҕө. Халлаан боруорсуйарга дылы гынар. Холорук чиэстээх бурдукпутун ытыйан бөҕө буолар. Аҕам ийэбинээн таһырдьа ыстаналлар. Мин көмүлүөк оһох аан диэки чанчыгар үөлүллэн турар мундуну сии олоробун. Үчэһэҕэ бүтэһик улахан мунду хаалар. Эмискэ аҕам баар буолар уонна кыл сэлээппэтин чиэскэ быраҕаат, били мундуну ылан ыстаан хардырҕатан барар. Ыйыстара барбат, хотуолуура түспэт курдук. Өҕүй да өҕүй буолар, хардыргыыр, устунан оронун булта быһыылаах. Аймалҕан, айдаан бөҕө буола түһэр... Аҕабыт үс хонон баран быстар. Хоруобун оҥоро турдахтарына үс хаан таммалаабыт. «Үс оҕотун илдьэ барда» диэн сипсиһэллэр. Итинник буолтун өйдүүбүн. Маны барытын Ньыыканҥа кэпсээбитим. «Аҕаҥ эн өлүөххүн быыһаабыт», - диэбитэ. Ийэм: «Аҕабытын ойуун сиэбитэ», - диэччи. Кырдьык, сылы кыайбакка Хобочох үс кыыс оҕолоро – Маарыйа, Настаа уонна Кыыкы – куордаан өлбүттэрэ. Оттон сургуулуктар «Хобочоҕу Мочойох сиэбитэ» диэн чуолкайдык этэллэрэ (Моойохоп).»

Улуу ойуун Хобочох орто дойдуттан букатыннаахтык аттанарыгар: «Тоҕус уон тоҕус туум, аҕыс уон аҕыс ардьам, сэттэ уон сэттэ тэрээҕим, буоп бырасаай буолуҥ», - диэбитэ үһү (Убайым С. Д. Архипов информацията).

Ыйылас түбэтин үһүс аатырбыт-суолурбут ойууна – Сарыы Тайыла Дүллүкүттэн төрүттээх Дэди аҕатын ууһун тымырасыдьаана этэ (Маттаҥаа Охонооһойо). Кини Билиилээх диэн улуу

түөлбэлэрдээх күөлгэ олобурдаах Самтаххай диэн киһиттэн төрөөбүтэ. Кыырарыгар кумуламмакка, дүнүрдэммэккэ, көннөрү дьалбыырданара. Хата хайаан даҕаны кутуруксуттаах буолара. Сарыы күөгэйэр күнүгэр сылдьан эмиэ самыыры түһэрэринэн аатырара. Хара өлүөр диэри ыарыһахтан дьаҥы-дьаллыгы киэр үтэйэрэ, таба үөрүн бөрөттөн «күрүөлүүрэ», үһулуччу билигэс-көрүгэс, күүстээх таайыылаах көрбүөччү киһи этэ. Кини үйэлээх сааһыгар кыаммат-тиийиммэт олоҕунан олордор даҕаны, мэлдьи дьон-сэргэ кыһалҕатын тус бэйэтин киэнигэр эбинэрэ. Ол курдук, 1954 с. сайынын өнүрүк куйааһыгар кини өлөр ыарыытыгар ыалдьа сылдьан, Үгүлээттэн Ыйыласка, биһиги олобурбутугар, тайахха тэптэрэн үс көстөн тахса сири суос-сатыы кэлбитэ. Ол кини төрөөбүт буоругар бүтэһик үктэниитин соругунан биһиги Бүлүү хаайыытыгар сытар убайбыт «ырбытын-холлубутун уонна көмөҕө наадыйарын» туһунан сураҕы тиэрдии этэ. Оннук сырдык дууһалаах киһи этэ – Ыйылас түбэтин бүтэһик ойууннарыттан биирдэстэрэ Сарыы Тайыла.

Биһиги кэммитигэр диэри кини таптыыр уонна көссүүлэһэр дьахтара – Мотуруунаҕа анаабыт тойуга тиийэн кэлбит. Бу дьахтар Сургуулук Токтоҥоһун кыыһа, Маттаҥаа орто уола Кууpаайы Сүөдэр ойоҕо этэ. Былыргы киһи үгэһинэн, эрэ Сүөдэр айаҥҥа, булка сылдьар кэмигэр, Мотурууна Тайылалыын үгүстүк көрсүһэллэрэ. Ол дэҥҥэ да буоллар, дьол тосхойбут кэмигэр эдэр дьахтар доҕоро Сарыы Тайыла кугас баттаҕын өрөн биэрэрэ үһү. Сарыы тойуга аан маҥнай бэчээккэ, эмиэ Ыйылас киһитэ, Е. А. Филиппов кинигэтигэр бэчээттэммитэ (Филиппов Е. А., 1997). Оҕо сырыттахпына ол ырыаны миэхэ Ыйылас киһитэ аймаҕым Васильев Василий Семенович – Бөлөчөөх туойан иһитиннэрбитэ. Онтубун, Е. А. Филиппов таһаарбытыттан уратылааҕынан, толору бэчээттиибин (төрдүс сыһыарыы).

Ыйылас бүтэһик, бэйэтин эриэккэс дьоҕурун эркин курдук эрэнэр, удаҕанынан ийэбинэн эбэбин Мотуруунаны ааттыыр сөп. Кини эдэр сааһа ааспыт үйэ бүтэһигэр – бу үйэ саҕаланыытыгар Сэчи аҕатын уунун, куруук тоҥус курдук көһө-сыҕарыҥныы сылдьар, эйгэтигэр ааспыта. Кини Үгүлээт улуу ойууна Хаптаҕас биргэ төрөөбүт балта буоларын үөһэ бэлиэтээбиппит. Онон оҕо сылдьан, Амыһахха олорор кэмигэр, убайын уонна атын даҕаны ойууттар кыырыыларын үгүстүк истибит уонна кинилэр обургулар хомуһуннаах тойуктарын этигэр-хааныгар иҥэриммит буолуохтаах.

Сэчилэр булка табыллыбатахтарына кийииттэрэ Мотурууна эдэриттэн даҕаны мэнэрийэн, сонордьуттарга күүстэригэр күүсуох, сэниэ киллэрэрэ. Онон кинилэр салгыы дьаныһаннар, бүтэр уһугар син бултаах-алтаах төннөллөрө. Онон Сэчи аҕатын ууһун дьоно бука бары Мотуруунаны улаханнык ытыктыыллыра. Куртаҕынан ыалдьан өлөр охтуутугар охто сытан, эбэм Уйгур Уйбаан уолаттарыгар Мэхээлэҕэ, Уйбаанҥа уонна Лэппириэҥҥэ «Икки хонон баран ийэ сирбиттэн букатыннаахтык арахсабын. Онон кэлэн харайдыннар», - диэн сурах ыыппыта. Эппит кэмигэр тиһэх чааһа тирээн кэлбитигэр, бүтэһик аһылыгын – сүөгэй үүттээх чэйин испитэ, хамсалаах табааҕын аҕыйахта эҕирийбитэ уонна олох холкутук орто дойдутуттан арахсыбыта. Ийэм оччоҕо Үөһээ Бүлүүгэ бэйэтэ өлөөрү сытара. Онон саҥастарын көмүс унуоҕун үс ини-бии Уйгуровтар көтөхпүттэрэ. Киниэхэ буор унуох туппуттара. Сотору кэминэн алдьатыылаах уот туран, Үөбэх хаарыаннаах өтөҕүн ньимиччи соппута уонна тула унуохтары барытын сиэбитэ. Ол уот арай эбэм унуоҕун тыыппатаҕа эмиэ биир дьиктини үөскэтэр.

Үгүс үһүйээннэргэ олоҕурдахха, ойуун уонна удаҕан төрүттээх аҕа уһа уһун уоту оттубат эбит. Ол курдук, Хаптаҕас тымырасыдьаана даҕаны өнүйбэтэх. Эбэм Мотурууна үс оҕолооҕо. Олортон улахана – Тойбол диэн унаайы дьахтар, сэрии кэннигэр көмүлүөккэ охтон, тыыннаахтыы умайан өлбүтэ. А. Н. Винокуров – Өрөкө Өлөксөй диэн уола 37 сааһыгар ыраах Өлөөҥҥө тоҥон өлбүтэ. Мин ийэм Маарыйа эмиэ суорума суолламмыта.

Төрдүс баһа.

Маҥнайгы сыһыарыы

Сылгы тардыыта

Сургуулук нэһилиэгин ойууна Данил Касьянов (Ойуун Тайыла) тыллара. А. А. Попов суруйуута.

Киирэр аан уҥа муннугунааҕы буор муостаҕа үс сэргэни маарынныыр маҕаналары анньаллар. Олор төрдүлэригэр иккилии чороону уонна биирдии чабычахтаах арыыны ууруллар. Сэргэлэргэ биирдии кулун көнтөһүн эрийэллэр уонна тоҕустуу маҕан торҕо кырадаһынтан, маҕан сиэлтэн турар салама тардаллар.

Куруук даҕаны буоларын курдук, ойуун кыырыан иннинэ таһырдьа тахсар. Ол кэмҥэ дьиэни илиилэрин таһынан

харбыыллар. Ойуун киирэн оһох иннигэр бэлэмнэммит тирии олбоҕор олорор; уҥа өттүгэр үс уол, хаҥас өттүгэр - үс кыыс төгүрүччү олороллор. Ойуун, дүҥүрүн охсо-охсо, саҥаран барар:

Аал уотум иччитэ, алтан сабарай, түс түһүс,
Түччү кыламан, бырдьа бытык,
Хоруо хоннох, Арылы Дьаҕыл,
Кыырыл төбө, кырааскалаах харах,
Хотой бүргэ, Хоҥкуру тойон эһэм,
Дьолуо дьоллоох, дьолуо бүргэ,
Хоҥкуру... о, о, о (кутурар).
Уһун туйгун олоххо орулуйан,
Умсулуйан, энгэлийэн, эмэлийэн.
Үөһээ дойдуга, үс биис ууһугар,
Үс дуолан киһи табаарыстаах, дьүөгэлэрдээх этим,
Онтум бэттэх буолан мичилийэн,
Антах көрөн ымах гынын!

1. Көнтөс эриллибит кураанах сэргэлэрэ, иһит-хомуос бу өтөххө сылгы сүөһү турбатын туоһулууллар;

2. Өскөтүн сылгы таҥарата ойуунҥа дууһатын туттарыан баҕарбатаҕына, мунг саатар төрүөҕү биэриэн сөп.

Аллараа дойдуга, аҕыс биис ууһугар,
Аҕыс уолан киһи табаарыстаах этим,
Бэттэх кэлэн күүс-көмө буола турун!
Тумуллаабы тоҕус уолан дьонум,
Бэттэх кэлэн күүс-көмө буола турун!
Оһох төрдүнээҕи уу омурт, сарыы таҥалай,
Салаһын айах, хобуоччу төрдө,
Дьаҥҥа-дьаһахха, ыалдьарга-сүтэргэ
Хобулуур буолаайаҕын,
Кыдьыгы-кыыбаҕаны кыйдыы тураар!
Муннук иччитэ Муҥсурукаан ойуун
Муокаһы оҥорор буолаайаҕын!
Түннүк аннынаабы Дьөлөркөй таныы
Төрүөтү оҥорор буолаайаҕын!
Дойду иччитэ Доҕойумаан ойуун
Миэхэ күүс-көмө буола тур!
Сир иччитэ Сиҥнэликээн ойуун,
Балаҕан иччитэ Балларыкаан ойуун,
Хотон иччитэ Хоҥсорукаан ойуун,

Аары-дархан удаҕаттар, -
Бука бары миэхэ күүс-көмө буола турун!
Дьэ эһигиттэн көрдөллөөх буолабын,
Ол көрдөлүм диэн көмүстээх:
Күндүөлээх, күүстээх соҕустук,
Үөһээ дойдуга тоҕус кэрдиис дьиэлээх,
Ахтылҕаннаах алта кэрдиис дьиэлээх,
Кини обургу килбиэннээх иэдэһин кирдигэ даҕаны
Элэ кэриэс тылынан эһиэҥэйдээн, оһуоҥайдаан,
Үөһээ дойдуга тахсаары
Дьол-соргу көрдөһөбүн эһигиттэн!
Ол көрдөһөрүм диэн: бу үөһээ дойдуга
Үс биис ууһун үөһээ кэрдиитигэр,
Тоҕус үйэ туххары хатыҥ ураҕаһынан
Илдьи хомуйан ылбыт,
Үөт ураҕаһынан үлтү үүрэн ылбыт баайдаах,
Тохтор хорообот, бастар бараммат,
Тоҕур Суорун тоттоох,
Бастар эмиэ бараммат Баары Суорун баайдаах,
Уордаах Дьөһөгөй, сылгы киэнэ Айыыһыта!
Арааһынай ала-тала өҥнөөх,
Айыы нэлбэр сиэллээх сылгылаах
Хара Суорун Тойон,
Хара Дьаҕыл сылгылаах, бары Суорун баайдаах,
Бары Суорун тойон ынараа өттүгэр олорооччу,
Уордаах Дьөһөгөйгө үс алтан сэргэни анньан тураммын,
Үс кулун көнтөһүн баайан тураммын,
Көрдөллөөх буолабын!
Ол барыардар, орто дойду очура-чочура.
Силиһэ-мутуга, иччилэрэ көҥөөҥҥүт,
Көҕөн көтөр көттөҕүнэ
Көппөх оргуйарын курдук көҕүйэ хаалаайаҕыт!
Күүстээх-көҥүллээх Күдүс Баарын тойон киэнин эмиэ
Күүһүн-күдүгүн, көмүс кынатын,
Көтөр дабыдалын көҥү тардан ыламмын
Үөһээ дойдуга көтөн күүгүнүөх тустаахпын!
Күүстээх көмүс күһэҥэ быанан күөйэ хааман,
Көттөр, мөхтөр, көмүс дьолуо, дьолуо көрдөһөн!
Орто бараан дойду

Оҥоһуулаах буолан хаалаайаҕын!
Алтан бараан дойду
Алдьатыылаах буолан хаалаайаҕын!
Алтаннаах айаҕым амалҕанын даҕаны
Алдьатар-сааратар буолаайаҕыт,
Аралдьытар буолаайаҕыт!
Орто боронг дойду ойуулаах ото-маһа,
Очура-чочура күүгүнээҥҥит
Үөгүлүү хаалар буолаайаҕыт!
Үөһээ дойдуга өрө көтөн
Күүгүнээн тахсар күнүм буолла!
Дьалхааннаах табаарыстар,
Дьалкыйан-дьабыдыйан көрүөм!
Эрэһиэҥкэ уҥуох эрчиллэн-мускуллан,
Эрчиллэн-туоруллан мин киһи ой кудуйа олохпуттан,
Оҥостон олорон ордоотоон-онолуйан
Оһоҥоох-эһэҥээх буоллун!
(Ойуун олбоҕуттан туран ортоку сэргэ таһыгар кэлэн, дүҥүрүн охсо-охсо өрө көтөн битийэр. Икки өттүгэр үстүү уол уонна кыыс тураллар).
Дьабыл-дьабыл дьабыдыйан,
Кылыр-кылыр кылыйан,
Үөһээ дойдуга өрө үөмэн тахсан истэхпит буоллунууй!
Уҥа өттүбэр үс уолан ойуун киһи
Дьайааланан тураммын,
Ханғас өттүбэр үс кыычыгыр кыыс дьахтар дьайааланан,
Кыттыгастанан тураммын,
Кыыран-кутуран кылыр айаннаан,
Хабыр дьолуо, хабыр-хабыр айаннаан,
Хачыгырыы мөҥөн истэхпит буоллун!
Кыыгыныы тохтор кыаһааннаах,
Кычыгырыы турар кыһалҕалаах,
Кэрдиис үйэ кэлин өттүгэр
Кэпсэллээх буолан турдахпыт ини!
Ол анараа өттүгэр,
Кыыһар былыт кыйыалаах
Хара былыт хатыылаах дойдум иччилэрэ
Тоҕус үйэ тухары домох буолбут
Тойугулаах кутуруу домо диэммин,

Түһүү хоту тускулаан, туойан тойугулаан,
Ньохчойо көтөн истэхпит буоллунууй!
Ол анараа дьайыытыгар
Кэрдиис үйэҕэ кэпсэнэр
Кэлин дьолуо дойдуга,
Уулаах былыт олбохтонон,
Атыыр былыт алаһаннанан,
Ааһа турар дойдубут.
Сири иһит кыбыныылаах,
Туос иһит тутуурдаах
Улуу туйгун дойду!
Анараа өттүгэр ааһаммыт
Алталаах атыыр сылгы
Халдан бэрбээкэйин курдук
Абыр-табыр дьуолкалаах дойдуну
Алаҥ-салаҥ айаннаан,
Абыр-табыр көтөҕөлөөн,
Адырыын биирин ууһун анараа өттүгэр
Алҕаһаабакка эрэ
Айыылаах киһи ө...н унуоҕа
Дьуолкалаах дойду!
Тоҕус толбонноох дьахтар
А...н чэчээтэ дьуолкалаах дойду!
Анараа дьайаатыгар ааһа түһэммит,
Тоҕус дьахтар хапчаһынын үүтүн курдук
Аартыгынан хабыдыһан айаннаан
Таас туруук дойду
Таас укулаат сирим быыһынан айаннааммын,
Тоҕус атыыр сылгы баһын унуоҕа дьуолкалаах дойдум!
Бургунас ынах буомчата буолбут,
Кыыс дьахтар хапчаһына буолбут
Торҕо томоон дойдум!
Ол анараа дьайыытыгар
Өрө дьабыдыйан истэхпит буоллун!
Кунан оҕус муоһун кылаанын курдук
Дьуолкалаах сиринэн,
Туйаҕын кылаанын курдук
Дьуолкалаах сиринэн өрө куугунаан
Тахса турдахпыт буоллун!

Ол ынараа дьайыытыгар,
Бары Барылас Суорун баайдаах
Толорус Суорун тоттоох дойдум!
Анараа дьайаатыгар,
Бөппөх ойуун бөтөрөҥүнэн,
Баппах ойуун барыытынан,
Чаары удаҕан дьабыдыйыытынан
Уон төгүл утуруктаан тиийэр дойдубут!
Аҕыс төгүл аарыгыран тиийэр дойдубут!
Сэттэ төгүл сириэдийэн тиийэр дойдубут!
Кыыһар былыт үөһээ өттө!
Уулан устар, уулар былыт олбохтонон,
Көмүс дабыдалынан
Үөһээ дойдуга көтөн куугунаан тахсан
Тиийэн кэллибит.
Тоҕус кэрдиис үйэ
Тоҕус олоххо олороммут
Тоҕо туонан тиийэн кэллибит,
Уордаах Дьөһөгөйгө!
Эйиэхэ, тойон киһиэхэ,
Үс дьоллоох кулун көҕөҥүн
Үс сэргэни анньан тураммын,
Кулун көнтөһүн кыбынан тураммын,
Дьэ, оҕонньор, тус иннигэр тураммын,
Икки дьохсойо атыыр
Өлөрсөөрү туралларын курдук
Күнүҥ анныгар кэлэммин,
Дьэ, көҥү туойан күрүлүйэн,
Күүгүнээн тиийэн кэллим.
Үс уолан киһилээх,
Үс кыычыгыр кыыс дьахтардаах
Сэттэ буоламмыт тиийэн кэллибит!
Үөт ураҕаһынан үлтү үүрэр,
Хатыҥ ураҕаһынан хампы хамыйар,
Сир сиигин курдук, халлаан хаһыҥын курдук
Баайдаах-тоттоох даҕаны эн буолаҕын!
Үтүө киһи, Үргэл тойон үүрээччилээх,
Ый тойон сылгыһыттаах эн этиҥ!
Миэхэ бу үс көҕөммөр үс мөҥүрүк сылгыта

Үүрэн-үтүрүйэн кулу!
Уордаах Дьөһөгөй, түөрт ааккар
Эйиэхэ тиийэн кэллим.
Аатырбыт ааккар, суолурбут да сураххар
Тиийэн кэллим.
Чопчулуу кырыаран, ырдьайа титирээн,
Бөлтөйө бөҕүөрэн тиийэн кэллим.
Уордаах Дьөһөгөй, дьэ, аартаһан эрэбин:
Кэрбэлээх санаабын, дьэ, тэбэлитэ тэгэлит!
Уордаах санаабын умсулута угулуттар!
Үүннээх тэһиинээх үтүө тылбын
Үүккэр-хайаҕаскар, дьэ, таба тыҥуйданан көр!
Эн киһи сүрэхтээх быарыҥ сөлүөрэ манньыйдын,
Санаалаах бэйэҥ санаабар миэхэ саамай бэрдэ субу!
Мин тиийэн кэллим,
Үс айыы сэргэтин анньан тураммын,
Ахтылҕаннаах баҕаҕы байанайдаан анньаммын,
Тоһунахтаан алҕааммын,
Үс чороон иһити чуоҕутан,
Үс кэриэн иһити кэккэлэтэн,
Үс матаар иһити бааралатан,
Үүннэх-тэһиинээх үтүө тылбын ылынан көр!
Арыылаах кымыһынан арчыланаммын,
Сүөгэйдээх кымыһынан сүүмэрдэнэммин,
Сүүмэх суоратынан утахтанаммын,
Уордаах Дьөһөгөй туһа диэммин
Чолойо көттүм, чолойо көттүм!
Эйиэхэ тиийэн кэллим:
Биир тыл бирисээгэ,
Соҕотох тыл сокуон!
Соҕотох бэйэм тура суруодуйан,
Уордаах Дьөһөгөйгө, эйиэхэ,
Туруу дойдуттан туран кэлбитим
Тоҕус олох буолла!
Орто борон дойду мантан көрдөхпүнэ
Далбар чабычах түгэҕин саҕа эрэ хаалбыт дии!
(Ойуун дьон диэки хайыһан, чарапчыланан көрө-көрө кэпсиир).
Улахан күөл оноҕос баһын саҕа хаалбыт,
Кыра күөл оҕуруо үүтүн саҕа буолбут!

Ыраах дойду эбит!
Дом ини! Дом ини!
Дьэ миигин таҥнары домноо
Уордаах Дьөһөгөй, Уордаах Дьөһөгөй!
(Ойууну арыаллаабыт үс кыыс, үс уол дьон ортотугар киирэн олороллор. Ол кэнниттэн ойуун иһигэр Уордаах Дьөһөгөйү киллэрэр уонна кини аатыттан саҥарар):
Ыбыс-ыарахан саҥалаах,
Тыбыс тыйыс күөмэйдээх
Дьэ, нохоо, мин кирдик даҕаны Баары Суорун баайдаах,
Тоҥуру Суорун тоттоох, кирдик да мин буолабын!
Хайдах-хайдах кынаҥҥын ааратаағы
Куһаҕан дойдулары хайдах аһан кэллиҥ,
Таптыыр уолум Таркынньах ойуун обургу!
Булгудахтаах удаҕан үөрүн киллэрэҥҥин,
Көмүс дабыдаллаах, оо, хоройор хоһуун эбиккин!
Хата кэллиҥ эн!
Кэлтэгэй хамыйахтаахха бастаран кэбилээйэҕин,
Кэлтэгэй хомуостаахха дьалкыттараайаҕын!
Дьаныардаахчын кирдик даа биэрэн көрүөм!
Кирдик итэҕэйэн, эрэнэн кэллиҥ дуо?
Сүрэххинэн-быаргынан санаан кэллиҥ дуо?
Түөкүнүҥ-албыныҥ буолаарай?
Түөкүнүҥ-албыныҥ буоллаҕына даҕаны
Баскын хампы охсон кээһиэм мин!
Дьэ бэркэ сэрэнээр!
Тордуйалаах ууну дьалкытар буолаайаҕын!
Чааскылаах ууну дьалкытар буолаайаҕын!
Үс кулун көнтөстөөх кэллим диэҥҥин
Кэрийэн, кэбирдэнэн, кэтэһэн тураҥҥын,
Кэтээн-манаан кэллиҥ дуо?
Уордаах Дьөһөгөй, улуу тойон мин буолабын!
Оҕо Дьоһуурай ойуун тоҕо илгистэн кэллиҥ дуо?
Үс кыычыгыр кыыс дьахтар,
Үс уорастыйар уол киһи доҕордоноҥҥун,
Сэттэ дууһа буолаҥҥыт, куоласкытын холбооҥҥут,
Алгыскытын амалытаҥҥыт, кирдик тиийэн кэллигит дуо?
Улуу тойон диэҥҥит,
Уордаах Дьөһөгөй диэҥҥит ааттаатыгыт дуо?
Чахчы дуо? Кирдик дуо?

Хара лиис быарыҥ кырыытынан дуо?
Сүрэҕиҥ төбөтүнэн дуо?
Көхсүҥ санаатынан дуо?
Чахчы санааҥҥын дуо? Дьабыдыйаҥҥын дуо?
Эн обургу,
Эрчиллэҥҥин, эҥсиллэҥҥин, кууранҥҥын, хатыранҥҥын
Тиийэн кэлбитиҥ, дьэ, сүрүөн!
Хата мин соһуйан өлө сыстым!
Эмискэ кэлэҥҥин, киһиргээҥҥин,
Дохсун сырыылааҕымсыйаҥҥын
Баскын хампы охсо сыстым!
Ээ, былыар, өскөтө даҕаны,
Мин эйиэхэ, кэдэгэр тумустааҕы,
Айыы нэлбэр сиэллээҕи, оҥочо кутуруктааҕы
Биэриэм эбитэ дуу, биэриэм суоҕа дуу?
Ким билэр,
Хайа биэрэн көрүөх баҕайым ини оттон.
Ол биэрдэхпинэ даҕаны төркүхтээх буолуоҕа,
Ол үс төгүрүк сүөһүнү биэрдэхпинэ.
Ол биэрэрим даҕаны аны үс тоҕус сыл буолан баран,
Бу илпит сүөһүҥ түөрт уонун туоллаҕына,
Түөрт уон биир сүөһү буоларыгар,
Хара Дьаҕыл сылгылаах Хара Суорун тойонтон,
Ол эбэтэр кыһыл маҥаас сылгылаах
Кыдьыгы Суорун тойонтон,
Халпаактаах, хатырхай тумустаах,
Хатырхай харахтаах икки хараҕа
Күөл мууһун курдук чокуруос,
Түөрт атаҕа хатыҥ куопчахаанын курдук,
Тиин өрөҕөтүн курдук өрөҕөлөөх,
Даллан араҕас сылгы төрүөҕэ.
Ол төрөөтөҕүнэ үөһээ дойдуга
Арбах курдук дьүһүннээх,
Үс салаалаах,
Төгүрүк, бүлтэҕэр күөл соҕуруу өттүгэр
Үүнэн турар мас баар буолуо.
Ол онно илдьэҥҥин
Таҥалай көнтөстөөҥҥүн,
Алтан айыы сэргэлээҥҥин
Үөһээ дойдуга өрө дабатан бардаххына,

Оччоҕо сөп буолуоҕа.
Ол даҕаны
Кэнэҕэски үйэҕэ кэнчээрилээн төрөөбүт
Кэлин ыччат оҕоҕо хаалыаҕа.
Кэллэҕинэ, өс хоһоонун курдук,
Сэрэҕим буолар,
Ити оччоҕо даҕаны
Эн тириэрдэр иниигин?
Иккис, үһүс төрүүргэр түбэһэрэ буолуоҕа.
Эн обургу
Ити мин биэрбит сүөһүм
Төһө хачча буолуо дии саныыгын?
Бэйэм санаабар үс тоҕус сылгыны биэрдим!
Сай, сат диэн! Сай, сат диэн! Сай, сат диэн!
Дьэ, улуу күтүр, дьэ аттанан көр эрэ!
(Ойуун икки өттүнэн холоруктуу-холоруктуу төбөтүн булкуйар, бабыгырыыр. Ол аата, иһиттэн сылгытын айыыһытын таһаарар. Онтон дьоҥҥо эргиллэн, салгыы кыырар).
Ол кыннаҕына буоллаҕына,
Орто боруҥ дойдум
Далбар чабычах түгэҕин саҕа хаалбытын
Дагдатан, үһутан көрүүй!
Орто боруҥ дойдуга сылгы үүрбэлэниэм,
Мин Уордаах Дьөһөгөйтөн
Үһүн-туйгун кэһиини ыламмын,
Кэтит дьайаан кэһиини ыламмын,
Мин обургу, тоҕо туойан айаннаан,
Таҥнары суруудуйан,
Дьалкытан истэҕим буоллунуй!
Кэлин атах кэбирэ суох,
Илин атах бүдүһэ суох
Айаннаан айгыстан, амалыта туойан,
Дьалкыйа дьабыдыйан,
Таҥнары сиргэ диэн түһэн истэҕим буоллун!
Сай, сат буоллун! Сай, сат буоллун! Сай, сат буоллун!
Үс тоҕус сылгыны үүрэн-үтүрүйэн
Ньи, оҕолор, истэҕим эминэ тугуй?
Сай, сат!
(Дьон ойуун үүрэн-үтүрүйэн аҕалбыт сылгыларын ыҥыран, «хоруу», «хоруу» дииллэр).

Уордаах Дьөһөгөй уйгу быйаҥын
Үүрэн-үтүрүйэн иһэбин эбээт!
Үс мөҥүрүк сылгыны.
Орто борон ураанхай дьоно
«Хоруу!, Хоруу!» - диэн!
(Дьон «Хоруу!, Хоруу!» дэһэллэр).
Сат! Сат!
Орто борон дойду
Улуу тумарык сирим, киэҥ күдэрик сирим,
Мин обургу үс мөҥүрүк сүөһүнү, үүрэн-үтүрүйэн иһэбин.
Эминэ тугуй!
Уруйдаан, төлкөлөөҥ эрэ!
(Дьон «Уруй!, Төлкө!» дэһэллэр).
Хоруу-хоруу буоллун! Уруй, төлкө буоллун!
Хатыраабыт хабыр тиэргэн
Ньылҕаарыксатын, ньолҕооруксатын үүрэн иһэбин! Ньии!
Саха байаттар,
Өйдөөн истэ олоруҥ:
Үс мөҥүрүк сылгыны үүрэн кэллим
Уордаах Дьөһөгөйтөн!
Төлөһүннэрэн, били кулуҥҥут көнтөһүн
Сэргэттэн сүөрэн ылаҥҥыт,
Маҥан сиэлинэн ыһааранҥыт,
Ахтаах наадалынан арчылааҥҥыт,
Кыыймыт арыынан оҕунуохтааҥҥыт,
Уокка алаастаан ас кээһэн тураҥҥыт,
Бу кулун көнтөһүн
Дьахтары к...х ыраас уол оҕоҕо,
Эр киһиэхэ сылдьыбатах
Ыраас кыыс оҕоҕо арчылатан тураҥҥыт,
Уруйу, төлкөнү көрдөһөн,
Тоҕус сиринэн албанныы тардан,
Онуһун олбуйа тардан,
Кичээмэлээн, кичэйэн,
Аны тоҕус хонукка диэри
Харахтаахха көрдөрбөккө, кулгаахтаахха иһитиннэрбэккэ,
Дьэ, үчүгэй баҕайытык ууран туруҥ эрэ!
Сыыһа тутар буолаайаҕыт!
Ойуулаах-умсуулаах буолаайаҕыт!
Элэги-күлүүнү оҥороойоҕут!

Ааттаах-суоллаах атыыр тылым
Амалҕана диэн
Амалыйдаҕым эминэ тугуй, мин обургу!
Куоластанан кудьуйан, албастанан аарыгыран
Тиийэн кэллим эминэ тугуй?
Ол кыннаҕына буоллаҕына,
Уордаах Дьөһөгөй этэр эбит:
Аны үс үйэ буолан баран
Барбыт сылгым түөрт уон биириГэр тиийэригэр
Хатыҥ куопчахаанын курдук атахтаах,
Хатырхай тумустаах,
Хатырхай харахтаах,
Түннүк мууһун курдук чокуруос харахтаах.
Муна сылдьар муунай маҥаас,
Тиин өрөҕөтүн курдук өрөҕөлөөх
Сылгы төрүөх үһү!
Ол ону тутаҥныт,
Кэнэҕэски үйэҕэ,
Кэлин ыччат үйэҕэ,
Оҕоҕо диэн төрүөҕэ үһү.
Ону кырдьан олороҥнут, дьэ, сэрэтэр буолаарыҥ эрэ!
Күөл соҕуруу өттүгэр
Арбай мутук үс салаалаах
Чаҥылах тиит баар буолуо үһү.
Ол онно өрө дабаттардаххытына оччоҕо сатанар үһү!
Ол Баары Хара маҥаас сылгылаах
Хара Суорун тойон уола
Кэнэҕэски үйэҕэ ол ирдиэҕэ үһү.
Ону өйдөөн истэн хаалыҥ!
Ол кыннаҕына буоллаҕына,
Туран барбыт туруу бараан дойдум дуо?
(Бар дьон: Туруу бараан дойдуҥ!)
Аттанан барбыт алаһа дьиэм дуо?
(Бар дьон: Аттанан барбыт эн алаһа дьиэҥ!)
Аатыран, суолуран арбыттан турбут,
Аарыгырбыт алтан бараан дойдум дуо?
(Бар дьон: Алтан бараан дойдуҥ!)
Мин обургу, бэстээх үрэхтэн мэнэрийэн,
Дорҕоонноох үрэхтэн торолуйан,
Дорҕоонноох тойугу туойаммын,

Айыы нэлбэр аартыгын аһаммын,
Үөһээ дойдуга өрө дабайан,
Уордаах Дьөһөгөйгө тахсаммын,
Тоҕус мөҥүрүк сылгыны үүрэн кэллим!
Туруору аспыт тоһоҕолорго туругурдун диэммин,
Сытыары кээспит сиэрдийэлэрэ сиэтистин диэммин,
Хагдан от хаһаалара,
Күөх от күрүөлэрэ иччилэннин диэммин,
Илдьэ кэллим эминэ тугуй?
Аҕалбытым бэлиэтэ: аны сааскы дьылга
Сүүһүгэр туоһахталаах, санныгар дьайаалаах
Кутуругар чампараактаах,
Икки илин атаҕа тыҥырах элэмэс
Тыһы кулун төрүөҕэ.
Ол оччоҕо дьэ үөскүөҕэ мин аҕалбыт сылгым.
Саха байаттар,
Ону өйдөөн истэн хаалыҥ эрэ!

(Ойуун дьиэлээх киһиэхэ түү мөчөкөтүн – «иһэгэйи», ол эбэтэр, сылгы сүөһүнү тэнитэр аналлаах оҥоһугу быраҕан биэрэр. Онтон ааҥҥа тиийэн икки төгүл иэрикэй курдук күнү батыһа холоруктуур, ыстаҥалыыр уонна дьоҥҥо төннөр).

Дом эмэ! Сүгүрүйэ дом!
Олорбут олохпун кээһиҥ миэхэ!

(Биир киһи туран уот иннигэр тирии тэлгиир. Ойуун онно олорон дүҥүрүн охсо-охсо маннык диир).

Туран барбыт туруу бараан дойдум,
Дулҕаҥ тулхаҥнаабыта буолаарай?
Дьиппинийэн көрдүн!
Эргийэн барбыт эҥий бараан дойдум,
Эмэҕирэ эрчиллибитиҥ буолаарай?
Хата иэдьэгэй эриэн эмэркэтин!
Чороонунан кымыста иһиҥ!

(Бар дьон сэргэлэр төрдүлэригэр турар чороонноох кымыһы кэриһэн иһэллэр. Ойуун дьигиһийэр, баһын буккуйар, бабыгырыыр, онтон тыбыырар. Ол кэнниттэн дүҥүрүн ис өттүнэн иннигэр уурбутугар, биир киһи алтан аалыытын кутар. Ойуун ону салыы-салыы, тула тибиирэр. Онтон олоҕуттан туран, таһырдьа тахсан, иччилэрин иһиттэн таһаартаан ыыталыыр. Манан кыырыы бүтэр).

Иккис сыһыарыы

Ойууннаһыҥҥа уһуйуу

Ыйылас нэһилиэгин ойууна Хобочох Бүөтүр тыллара. А. А. Попов суруйуута.

«Эттэниини» барбыт уолан киһи кыырыан иннинэ кырдьаҕас ойуунтан уһуйарыгар көрдөһөр. Ол иннигэр кини, син биир ыарыһах курдук, ороҥҥо олорор. Арай дьалбыыр тутуурданар. Ойуун тиэргэҥҥэ тахсыбытын кэннэ дьиэни харбыыллар. Чочумча буолаат, кини төттөрү киирэн, хаҥас ытыһын ыраахтарын быыһыгар маҥан кылы кыбыталыыр. Онтун уматан баран, ойуун буолар оҥоһуулаах киһиэхэ тиийэн далбаатанан, кинини арчылыыр. Онтон дүҥүрүн ылан олбох тириитин үс төгүл эргийэр уонна ортотун туһулаан былаайаҕынан салгыҥҥа киириэстии суруйар. Ол кэнниттэн олбоҕор олорон үстэ оҕустуу мөҥүрүүр, иһиирэр, сыҥааҕырдар, тибиирэр уонна төбөтүн былаайаҕынан охсуталыыр. Онтон хоһооно суох кутура-кутура «чок, чок!» диэн чөкчөҥөөнү, «ку-ку!» диэн кэҕэни, «хах, хах!» диэн куоҕаһы үтүктэр. Онтон эмиэ сыҥааҕырдан, тибиирэн баран, дүҥүрүн охсо-охсо маннык диир:

Тоҕус уон дьүөгэлэрим, бэтэрээнэн буолуҥ! Аҕыс уол аллараа абааһыларым, айгыстан, бэттэх буолуҥ! Сэттэ уон сидьиҥ байҕал иччилэрэ, бука бары мунньустан мин обургуга: киирэр кирилиэскит, тахсар дабаанҥыт, ааттыыр аартыккыт – мин олордоҕум, бэйэбиттэн мичик кынара суох! Аҥардастыы айгыстан, ааҥнаан, адьарай аҕатын ууһуттан аарталлаах, айгыстыылаах, эн, Далбай ийэ хотун ийэлээх, Уһун Турантай уоллаах, Кылгас Кыдьыктаан кыыстаах, Арсаахаан аҕалардаах, мин обургу, Айгыр силик аан дойду атаанын-мөҥүөнүн, аллараатын-буллураатын иччитин бука барытын илдьэ олороммун, алҕаатаҕым буоллун, мин обургу! Үөһэ даҕаны, аллараа даҕаны, бука барыгытыгар бэрсиилээх-көрсүүлээх мин обургу буолабын! Ол буолан бараммын, аҕыс айыы дархан удаҕан төрдүн, сэттэ сиэмэх ойуун төрдүн бука барытын алҕаан олорон, туойан да олороммун, орто борон ураҥхай бэрдьигэстээх мэнэригэ, кубулҕаттаах, кутуруулаах, абааһылаах айахтаах, айгыр силик оҥороору, абааһы тутар атамаанын оҥороору, көстүбэт тутар күүстээҕин оҥороорубун, күтүр өлүүнү күөйэр, атыыр өлүүнү араарар, ааттаах киһини

оҥороору аҕыс иилээх-саҕалаах айгыр аан дойду айан арҕаһыгар, улаан ньууругар, сибиэ ойоҕоһугар, саннын байаатыгар, түөһүн бүүтэҕэр, малааннаах сирэйдээх, бастыын-атахтыын балай хара түүнү бааралаһан олорон, түөрт уон түөрт түлүрбэх көтөр төргүүлээх, түүрүл бороол борон түүн ийэни дьүөрэлэһэн олороммун, уон булас от түгэҕин саҕа, төгүрүк түүлээх олбоххо саба садьылаан олороммун, мин обургу, биэрэстэнэн мэҥийэммин, кырыы быстаҕынан кылыйаммын, көс усталааҕынан көтөммүн, дьоһун, дьоһун тойук, тойук буолар, буолар, кини, кини, кэлэр, кэлэр кэҕэлэнэн, чоҥуйар, чоҥуйар тойон чөкчөҥөлөнөн, хахаар, хахаар куоҕастанан, буоллун, буоллун, сөбүлүүр кини обургу!

Уон булас от саҕа, уулаах олбохпор уһуйан, туойан уһун дьуһал тойуктарбын, олох олорон, ураанхай саханы уһуйар бэйэм: эн обургу, кэннигинэн кэхтимэ, иннигинэн чугуйума, уһун дьөһүөл олбоххо олорус эрэ!

Уһуйтарааччы дьалбыыр тутуурдаах ойуун уҥа өттүгэр олорор уонна кинини үтүктэн барар:

Чуо, чуо, дьулҕан, дьулҕан, намсыыр, намсыыр, көтүл, көтүл, айан, айан, баран, баран, истэхпит буоллун биһиги, обургулар! Сибиэ сиспит ситэн, бууппут этэ мунутаан, холбут этэ хойдон, айгыраан, силигилээн, биһиги обургулар, арбах бастанан, ньиргиэрдээх тилэхтэнэн, уорааннаах уллуҥахтанан, биһиги обургулар, тэбиилээх кымньыы саҕа уоттаах харахтанан, умса түһэр өлөр өлүү дүөрсүн ойуун көхсүн унуоҕа көлөлөнөн, күүстээх айаны айаннаан истэхпит, эминэ тугуй! Тоҕус муостаах тойон дүөрбэ дүҥүрү дьүөрэлэһэн, айгыр, айгыр аарыкка анньыллан, кыҥкыр-кыҥкыр кыаһааҥҥа кыттыһан, хоҥкур-хоҥкур хобоҕо холбоһон, чулугуруу тохтор чуораанҥа тутуллан, биһиги обургулар, аллараа дойду ааттаах айгыр абааһытын, эҥин ааттаах хапчаан аартыгынан айаннаан, күдүөлээн, айгыстан истэхпит буоллун! Эн обургу, кэтит ойоҕостоноҥҥун, киэҥ киэлилэнэҥҥин, дириҥ хардыыланаҥҥын, уһун суолланан, ураанхай санаабатах ордук тыллаах киһи буолан, эн обургу, дьиппинийэн, көрөн-истэн, хатан харах уоттанан, дьолуо тоҕонохтонон, босхо хоойлуктанан, бэдьэҥ бииллэнэн, эн обургу, эргийэр иэрчэхтэнэн көрөр буолууй! Атыыр ойуун арҕаһынан аалынан ааһар таас хапчаан аартыктарым иччилэрэ, истэн-көрөн хаалын! Эһиги обургулар, илин атаҕы бүдүстээбэккэ, кэлин атаҕы кэбирдээбэккэ, ааллаах алгыскытын алҕаан хаалын! Ол ынараа дьайыытыгар ааһа түһэммит истэхпит, эминэ тугуй!

Ханчаахыннаах аартык иччилэрэ, истэн, көрөн хаалын! Ол ынараа дьайыытыгар, тоҕус хоруоҥкалаах аартыгым, хоболоох дьуолкаларым иччилэрэ истэн-көрөн хаалын! Ол ынараа дьайыытыгар, уу дьэбилгэн тыыннаах, сур өҥнөөх, суорба хайам иччилэрэ, истэн-көрөн хаалын! Ол ынараа дьайаатыгар, таҥнары нүөҥүйэ түһэн турар, хара хайаларым иччилэрэ, истэн-көрөн хаалын! Ынараа дьайаатыгар аастахпына, эминэ тугуй, хара маҥаас туруйаны хардары-таары аспыт курдук, хайаларым иччилэрэ истэн-көрөн хаалын! Ынараа дьайаатыгар ааһан, айгыраан айгыстаммыт, биһиги обургулар истэхпит, эминэ тугуй! Айаҕар амалҕаннаах тылы тылбаастааммын, амалыйаммын, бэлэһигэр силлээммин, айаҕар абылааммын, сиэдэрэй сиһигэр олордон, кини обургу: «Күн эдьиийдэргэ тиэрт!», - диэбитин иһин, илдьэ истэҕим, эминэ тугуй! Эһигилэр бэйэҕит ыылаах этин ыһаҥҥыт, дьаардаах, куордаах этин куусайдаан, буорсуйа туруоран, эһиги билээччи оҥороору, көрөөччү оҥороору, арбах бастаары, хатан харах уоттаары, дүөрбэ дүҥүрдээри, босхо булаайахтаары булбуккут үһү! Ол иһин, ииппит ийэтигэр, аһаппыт аҕатыгар аҕаллым, эһиэхэ, дьэ эмиэ! Эргитэн, туолутан, эһиги күн эдьиийдэр бэйэҕит апкытыгар абылаан, арааран көҕүөр саҕа, сытыйбыт эмийгитин эмнэрэҥҥит үөскэппиккит, тимир биһиккитигэр бигээҥҥит оҥорбуккут! Тоҕус атыыр ойуун баһын унуоҕа дьуолкалаах аартыгынан сырыттын диэҥҥит, оҥорбуккут! Сэттэ удаҕан дьахтар куонньаҕын унуоҕа дьуолкалаах дойдунан сылдьыаҕа диэҥҥит, айбыккыт, кыыс дьахтар хапчаһынын үүтүн курдук, аартыгынан сылдьыах курдук, оҥорбуккут, уус киһи суолхапчытын үүтүн курдук, аартыгынан сылдьар кына оҥорбуккут, күн эдьиийдэр! Куурбут куолайдаах, хаппыт хабырҕалаах, хатыраабыт тириилээх, бэйэҕит оҥорор киһигитин уһуйан эрдэҕим буоллун!

Ойуун тибиирэр уонна уһуйар киһитин түөһүгэр силлиир. Ойуун кыырар кэмигэр силэ аптааҕынан ааҕыллар. Бу түбэлтэҕэ кини силлээһинэ уһуйар ойуунугар билиитин-көрүүтүн уонна абын-хомуһунун биэриитин бэлиэтэ буолар.

Эйигин аптаатым, билээччилээтим, онуоха даҕаны, сүлгүйэ домноон көрдүм буоллун! Үйэлээх сааскар, мин курдук, уһуллаҕас атахтанан, бэйэҥ бииллэнэн, босхо хоойлуктанан көр! Күн эдьиийдэр даҕаны, тылбын ылынар этигит, ол иһин, мин уһуйан эрэбин бу киһини, уон булас эриэн тылбынан эрийэ түһэрэн тураммын, уһуйа олордоҕум эни, эҥсэлгэннээх эриэн апка

үөрэтэммин, мин обургу! Онтон биһигилэр, тоһоҕоннон дугунан, үтэһэннэн үктэнэн, хатылыынан хааман көрүөх эрэ, эн биһикки, эргиһэн көрүөх эрэ!

Кырдьаҕас ойуун уонна арчыланааччы үстүүтэ сиргэ силлииллэр уонна тибиирэллэр. Онтон батыаккаласпытынан олбохторун үстэ эргийэллэр. Ол кэнниттэн кырдьаҕас ойуун олбоҕун кэннигэр тэппитин, сонно илдьэ бараллар. Ити кэнниттэн иккиэн эккирии-эккирии маннык тыллаах буолаллар:

Биһиги обургулар, олорон турбут сирбит оҥойбута остун, аҥайбыта бүөлэннин! Дьөлө сириэдийэн олорбут сирбит бүөлэннин! Ньиргиэрдээх тиҥилэхпитинэн дэлби тэпсэн турдахпыт, эминэ тугуй, биһиги обургулар! Кэнэҕэскиттэн кэнэҕэскигэ диэри умсулуйа туойар уһун тойуктаах дьон буолуохтуубут, киэҥ киэлилэнэн, кэтит ойоҕостонон, кэлин атах кэбирэ суох, илин атах бүдүһэ суох сылдьаахтыыбыт, биһиги обургулар! Өһүө баһынааҕы Күлүк Сүөдэр оҕонньор, эн даҕаны күүс-көмө буола тураар! Муннук иччитэ Муксурукаан удаҕан, хотон иччитэ Хоҥсорукаан удаҕан, дойду иччитэ Доҕойумаан ойуун, сир иччитэ Сиҥнэликээн удаҕан, өтөх иччитэ Өтөөхөөн ойуун, бука бары мунньустаҥҥыт, күүс-көмө буола тураарыҥ, кэнэҕэскиттэн кэнэҕэскигэ диэри! Биһиги обургулар, дохсун сырыыланан, бардам айанналан, биһиги обургулар, ньиргиэрдээх тилэхтэнэн дьип-хаан дьиэни сэгэлдьитэр курдук, ой-хаан ордууну уларытар курдук туойаммыт, алгыыр алгыспыт, аттаах киһи саҕа буолан, аарыгырдын, туойар тойукпут, оҕустаах киһи саҕа буолан, улааттын!

Иккиэн эккириилэрэ тохтоон, биир сиргэ биэтэҥнии тураллар. Онтон кырдьаҕас ойуун дүҥүрүн охсо-охсо арчылааччытын үс төгүл эргийэр. Онтон киһитин айаҕын атытан, куолайыгар үс төгүл силлиир. Оннук киниэхэ билиитин-көрүүтүн биэрдэҕэ ол. Эдэрэ ону уокка тиийэн силлиир. Онтон иккиэн маннык тойуктаах буолаллар:

Аал уот иччитэ, Алтан Сабарай, Аралы Дьаҕыл, Туус Тумус, Түүччү Кыламан, Бырдьа Бытык, Хоруо Хоннох, Дьоруо Тобук, Бырыы Быттык, Хоҥкуру, Хотой Бүргэ, Аан Алхан Эһэм, тус иннигэр киирэммит алҕаан турдахпыт, эминэ тугуй, биһиги обургулар! Биэрэстэ сиринэн мэҥэһийэн, көс сиринэн көҥү туойан, хойут даҕаны күүстээх үөрдэри субугурдук тутуохпут, аллар абааһылары, атаҕастаабыты араара туруохпут! Биһиги обургулар,

албас бөҕөнү тэрийэн, алтаннаах айахпыт амалҕана буоллун! Эн обургу, ньиргийэр, доргуйар, күүгүнүү тохтор күһэнгэлэнэр, түөрт муннуктаах чүөрээкин дүөрбэ дүҥүрдэнэр, босхо хоойлуктанар, арбах бастанар, атыыр ойуун буолаар! Өйдөөх хаанын аралдьыйан баран абааһы хаанынан, кэтит ойоҕостонон, киэҥ киэлилэнэн, эн обургу, дьайаалаах тэһиинньэнээр, тоҕус муостаах дьорҕойор дүөрбэ дүҥүрдэнээр!

Бүтэһигэр иккиэн тиэргэҥҥэ тахсаннар, дүҥүрдэрин охсо-охсо хоһооно суох кутураллар.

Үһүс сыһыарыы

Иирээкигэ кыырыы

Ыйылас нэһилиэгин ойууна Хобочох Бүөтүр тыллара. А. А. Попов суруйуута.

Айаҥҥа сылдьар ойуун буолан, дүҥүрэ суох кыырбыта: ону аҕыс салаалаах, сэттэ сиринэн маҥан сылгы кыла баайыылаах хатыҥ дьалбыырынан солбуйбута. Ойуун тиэргэҥҥэ тахсыбытын кэннэ дьиэни харбыыллар. Чочумча буолаат, кини сирэйин уҥа тоҥолоҕунан бүөлэнэн, мустубут дьоҥҥо көхсүнэн киирэр. Дьалбыырын ылан, үстүүтэ төхтөрүйэн сыҥааҕырдар, иһиирэр, тибиирэр, дорҕоонноохтук «чуо диэ» диир уонна этэн-тыынан барар:

Тойон эһэм, аламай күн анныгар ааттаах алгыстаах буоламмын, арбайдаах сиэллэнэммин, аар кудук хатыҥ тутуурданаммын, иирээки дьахтар киэнин алгыһын алҕаары, күдэн халлаан күөх түүн ийэтигэр, улаан ньууругар, үһүн уорҕатыгар олороммун, орто дойдуттан оҥоһулламмын, улуу дойдуттан үһүлламмын, аан дойдуттан аатыраммын, сүөл дойдуттан сүрдэнэн, бэстээх үрэхтэн мэҥиэрийэн, харыйалаах үрэхтэн хамнааммын, мин обургу тиийэн кэлэммин, эҥсиэлийэ туойаммын, күүстээх иирээки аатыгар, алгыһын таба алҕааммын, тутан ылаарыбын эйигин, абааһыны, кыайаммын, көстүбэти хотоммун, дьахтары үтүөрдээри, кыыра олордоҕум! Кутуруу киэнэ улаханын тоҕо тардан ыламмын, кыыра-кутура олордоҕум эн обургуну: Олус улахамсыйаҥҥын, дьахтары иирдэ оонньуутун, тааҕы таах, бэйдиэ мээнэ иирдэ оонньообутуҥ, бу күнтэн ынтах уурайдын кэйинэрэ! Өлөрөөрүгүн албаскар

киллэрэҥҥин, хаанын иирдэҥҥин, эрэйдиигин эн обургу! Хайата да буоллар, бу түүн эн алгыскын таба алгыыр түүнүм, бэтэрээннэн буолан көрүүй! Тумуллааҕы тоҕус уолан дьонум сэһэргээҥ, бэттэх кэлэҥҥит истэн көрөн турун! Көндөй кулгааҕым, аһаҕас хараҕым иччилэрэ, бука бары бэттэх кэлиҥ! Мин даҕаны, былыр былыргыттан, бэйэҕит да бааргыт миигин билээччилэр, күүстээх тойуктаах аан дойду киэнин аҕыс салаалаах аар кудук хатыҥын, аҕыс сиринэн маҥан сиэлинэн дьаарайдаан олороммун, дьалбыыр оҥостон, дьалкыйа дьабыдыйан эрдэҕим буоллун! Дьэ бу аллараа дойдуга – уус киһи суолхапчытын үүтун курдук, аартыктарым иччилэрэ, истэн, көрөн хаалар буолуҥ! Ол ынараа сурҕаатыгар, нууччa киһи турбатын үүтүн курдук, үөдээннээх аартыктарым иччилэрэ, истэн, көрөн хаалыҥ! Ол ынараа сурҕаатыгар, сүрдээх күүстээх кудьур баай тойон, күүстээх, көмөлөөх буолар этиҥ! Ол ынараа сурҕаатыгар, ааһа түһэммин, алын көрөммүн, кэрэ сылгым кэннин кыаммат өлүү төрдүн ынараа сурҕаатыгар, ааһа түһэммин, алыс бараммын, «ок!» диибин, «ок!» диибин! Орто дойдуттан ыраатан, ыар чымпа тыыннанаммын, мин обургу, бөгдьөгөр систэнэммин, көлбөхтөөх сүүстэнэн, килбиэннээх иэдэстэнэн, толбонноох ньуурданан истэҕим буоллун! Ол ынараа сурҕааҕар, үс хонон төрөөн төннөр тарбыйахтаах, үс хонон төрөөн төннөр оҕолоох Дуодаан айыыһыт, эн даҕаны истэн, көрөн хаал, күүс-көмө көрдөһөбүн эйигиттэн. Ол ынараа сурҕааҕар олороччу, биэс хонон төрүөн төннөр тарбыйахтаах, биэс хонон төрүөн төннөр оҕолоох Мэчийдээн айыыһыт, эйигиттэн даҕаны көрдөһөбүн, күүһү, көмөнү! Ол ынараа сурҕааҕар олороччу, сэттэ хонон төрүөн төннөр тарбыйахтаах, сэттэ хонон төрүөн төннөр оҕолоох Сээдьэҥэлээн айыыһыт! Ынараа өттүнээҕи сурҕааҕар, моҥнон өлбүт киһи үөрэ бөҕө кэлэн, кумах курдук кутулла турар дойдута, эн даҕаны күүс-көмө буола тур! Ол ынараа сурҕааҕар, кытыылыыр сылгы сыҥааҕын кыпчыччы сиэтэ турар өлүү төрдүн дойдута, эн даҕаны миэхэ күүс-көмө буола тур! Ээ, итигэннэ баран, кирдик даҕаны, хайалаах дойдум киэнэ, ойуунун чөкчөҥөтө кэлэн, чок, чок, чоҥуйдаҕа буолуой? Хата мин тура эккирээммин, быһаҕынан кэйинэн бараайабын! Киҥнээх киһиэхэ, миэхэ даа киирээри кынна, тохтоон, уоскуйуҥ! Баран иһэр сирбэр, баран төннүөм хайата даа буоллар, сиикэй буоллар буоллун! Алын көрөн ааттаһабын, үрүт көрөн үҥэбин, сүктэбин, муокаһы оҥоруман миэхэ! Дьэ, эмиэ, били, ынараа сурҕааҕар, көндөй чөҥөчөктөөх, хатыылаах мастаах,

лабырхай оттоох, дойдум! Ынараа сурҕаабар ааһа түһэммин, алыс бараммын, ардайдаах тиистэнэммин! Ол анараа дьайыытыгар, эриэн харах уутунан эмсэхтэммит дойдум иччилэрэ, истэн, көрөн хаалар буолун! Ол ынараа сурҕаабар, хара харах уутун халдьааламмыт дойдуларым иччилэрэ, истэн, көрөн хаалын! Ол ынараа сурҕаабар, сүрдээҕэр дойду, сүлүннээх сир иччилэрэ, истэн, көрөн хаалын, күүһү-көмөнү миэхэ биэрэр буолун! Ол ынараа дьайыытыгар, кырыалай кыыстаах, курулай уоллаах, эгиэнтэй эһэлээх, арбадай аҕалаах, эриэн тойон, күүһү, көмөнү кулу миэхэ! Эн даҕаны, күүстэ, көмөтө, дьолло, соргута кулу миэхэ! Ол ынараа дьайыытыгар, ааһа көтөммүн, алыс түһэммин, арҕаа хаптайан, хоту хонтойон, соҕуруу суодайан истэҕим буоллун! Ол ынараа дьайыытыгар, тимир долохон оттоох, тимир долохон мастаах дойдуларым иччилэрэ истэн, көрөн хаалын! Ол ынараа дьайыытыгар баран иһэммин, сутука курдаах, от моойторуктаах, бэс хатырыга бэргэһэлээх, мас хатырыга сонноох дойдуларым иччилэрэ, истэн, көрөн хаалын! Ат курдук, алгыһым, дойду курдук, силигин ситэрээрибин, эминэ тугуй! Тэйиччи сиртэн тэйгэҥнээммин, ыраах сиртэн ыаданнаммын, эһигилэр обургуларга үҥэн, сүктэн эрдэҕим буоллун! Мин обургу томолҕонноох тойугум, амалҕаннаах алгыһым буоллунуй ол ынараа сурҕаабар, тоҕус кэрдиччитэ эн обургу, көҥүлүттэн күөрэйэр күннээх, аалыытыттан эргийэр ыйдаах, кэлтэгэй күннээх, ыйдаах дойдум иччитэ, истэн, көрөн хаал! Ол ынараа дьайыытыгар, мунан барар сүөһүлээх, ол ынараа дьайыытыгар, чэҥкир муостаах, кыһыл муруннаах, кыһыл харахтаах, кыһыл эриэн сүөһүлээх, кыйдаман бииһин ууһа! Эһигилэр да күүс-көмө буола турун! Ол ынараа дьайыытыгар мөҥүрүөбэт ынахтаах, тыла суох уоллаах, күлбэт кыыстаах, Курун тойон обургу, эһигиттэн эмиэ дьэ ааттаһабын, сүүс сүөһүлээх сүгүрүйэбин мин обургу! Ол эн ынараа дьайыыгар, туруга суох туорай кугас атыырдаах, буоһамтайаҕа суох буор хара оҕустаах, дэҥнэ буоһаабытын да иһин, торбос кээһэр ынахтаах, Дорболутар тойон! Ынараа дьайыытыгар, ооҕуй оҕус бадараанныыр сиригэр, бу дьахтар киэнэ сүрэ, кута сытар эбит! Ол ынараа дьайыытыгар, куугунуу турар куордаах, чаккырыы турар дьайдаах, дьаабал төрдө, дьаҥсаар улахан, обургуга, дорообо, баһыыба буоллун эрэ эйиэхэ, ол туһугар, күүстэ, көмөтө, күндүтэ, мааныта аҕал эрэ миэхэ! Ат курдук, алгыспынан амалыйа туойаммын, ааттаһан эрэбин, эйигиттэн көрдөһөбүн күүһү, көмөнү!

Ол ынараа дьайыытыгар, сидьиҥ өлүү төрдө, эн даҕаны былыргы аһылыккын оҥоммун, хаһаммын, билэммин, көрөммүн, алҕаан тамалыйан эрдэҕим буоллун! Кыыс дьахтар хапчаһына буолбуккут, тохтоотунууй, уоскуйуҥ, айакалыыры, ойоколууру ууратыҥ, арыыччанан ынтах буолуҥ, эһигилэр обургулар, ааттаатаҕым буоллун! Ол ынараа дьайыытыгар, били баары төрөөбүтүнэн ынах өрбөһүнүн сиэҥҥит, күнү көрөҥҥүт , күҥҥэ өртөммөтөххүт дуо? Таһырдьа хаһааны кэрийэҥҥит, биэ төрөөбүтүн хойуккутун сиэҥҥит, хоргуйан өлөөрү олороҥнут, күҥҥэ өртөммөтөххүт этэ дуо? Ону да саныах тустаахха, күн эбэлэр, күн эдьиийдэр, алын көрөн ааттаһабын, үҥэбин, сүктэбин эһигилэри! Муҥнаах киһи буоламмын, муну көрөммүн, буору сөҕөммүн тиийэн кэлэн олордоҕум! Ханан тэрийэргитин, ону биллэриҥ миэхэ! Биллэрэргитин, биллэрбэккитин, хайата да буоллар, ат курдук алгыспынан билээри, истээри мэнэрийэн кэллим! Ону туох диигин, дьэ төнньөрү гынным, дьэ ханныгынан дьаһайаҕыт, тугунан дьаһайаҕыт, ону биллэриҥ миэхэ! Бабабабаба!

Хонноҕун аннынан иччини киллэрэр уонна кини аатыттан этэр:

Нохоо, эн туохха олус ыксаан, уолуйан тиийэн кэллиҥ? Тоҕо быһаҕас тыынан, тоҕо итэҕэс этэн тиийэн кэллиҥ? Орто дойдуга мин үүрбэтэҕим, кыйдаабатаҕым! Ол да буоллар, аалай солконон бэрик биэрэн, күөх солконон көмө биэрэн, уон тарбах уунуулаан, биэс тарбах бэриктээн, тыыныҥ толуура, бэйэҥ энниитэ туох буолаҥҥын тиийэн кэллиҥ? Төбөлөөххө түбэһиэх, уһуктаахха уолдьаһыах быһыынан буолаҥҥын тиийэн кэллэҥҥий, миигин тугу кыныа диэҥҥин, ол кэриэтэ, туос таҥараҕын киллэрэҥҥин, мэнэрийиэх тустаахха! Айаҕыҥ алгыһын ситэри алҕааҥҥын, миэхэ тиийэн кэллиҥ дуо? Сир бөҕөнү дьөлө үктээҥҥин, дойду отун, маһын туора мускуйан тиийэн кэллиҥ дуо? Сэттэ күөх оҕуруо бэриктээх буоллаххына, үтүөрдүөхпүт, элбэхтик кэпсээмэ, үгүстүк мэнэрийимэ!

Иһиттэн иччитин таһаарар уонна бэйэтин аатыттан саҥаран барар:

Орто дойдуга умнуул-сандьыл айаннааммын, атыыр ойуун буоламмын, арҕаспытын аалынан айаннаан истэҕим буоллун! Күтүр ойуун буоламмын, көхсүбүнэн айаннаан истэҕим буоллун! Дойдум диэки тоҥкурчахтаан, сирим диэки таҥкырчахтаан, истэҕим буоллун! Тоҥус ойууна буоламмын, дьормолутан истэҕим буоллун! Олорор сирим, обургу, оҥойуор диэри, дьөлө суодуйан олороммун,

көлбөх бөҕөнү бүрүнэн, силбик бөҕөнү алынтан алҕаан, тамалыйан тиийэн кэллэҕим буоллун! Аҕыс салаалаах аар кудук хатыҥмын тутаммын, арбайдаах бастанаммын, атыыр ойуун буоламмын, ат курдук, алҕаан аатыраммын, дойду курдук, сураҕыран умсугулуйаммын. Сүһүөх бөҕөбүн тэнитэммин туран көрүөхпүн төһө хачча буолта буолуой? Сүһүөҕүм барыта көһүйдэ дьэ тураммын тоҥоҕоннон дугуй, дугуй, кыдаманан кылый, кылый, үчэҥэнэн үктэн, үктэн, хатыл, хытыл, хамый, хамый, эрил, эрил, эккириэм, эккириэм, эккириэм!

Ойон туран олбоҕун маннык дии-дии үс төгүл эргийэр:

Дьаарбайдаах дьалбыырбынан олорбут сирбин арчылаатаҕым буоллун! Мөкөйдөнө мөкөйдөннүн, түүнүгүрэ бүөлэннин! Сырҕан эҥэ сырайа буолан, сыналыйа уурайдын! Торҕон бөрө ньуура буолан, тонолуйа бүөлэннин!

Олбоҕун кэннигэр тэбэр:

Аал уотум иччитэ, ардайдаах аһыыбын анаҕастан, абырыырга тур! Атыыр ойуун буоламмын, олох олорон, умсулуйа туойаммын, сиргэ олорон, сигидийэ туойаммын, муостаҕа олорон, богдойо туойан, Булгунньахтаах эбэттэн Бугдугус ойуун буоламмын, Даркылаах эбэттэн Даркынньах ойуун буоламмын, дьалыйан кэлэммин таҥнары дьалыйаары, дьаҥсайа туойаммын, мин обургу! Бэйэбиттэн бэлэстэнэн, көхсүбүттэн күүгүнэтэн, баспыттан баағынатан, эриэн кыыл тыынын тыыннанан, көстүбэт дьүһүнэ дьүһүннэнэн, абааһы быһыытын быһыыланан, мин обургу алтаннаах айахпынан алҕаатым! Муннук иччитэ Муксурукаан ойуун обургу, күүстэрдээх, көмөлтөлөөх буолаарыый, эн бүгүн дьэ күүстэ күдэхтэ аҕал миэхэ! Күүстээх абааһыны тутаарыбын, күрүлүйэн эрэбин! Мин, обургу, орто дойдуттан оҥоһуллубутум отут сыл буолла, ол булааныгар умсулуйа туойбутум бу бачча буолла! Аан иччитэ, түннүк, үөлэс иччитэ, бука бары тохтоон, хаптаныйыҥ, уоскуйуҥ даҕаны! Ити иирээки дьахтар күүстээх абааһытын тутаарыбын, дьалхааннаах тыынын дьаадьытаары, көлбөхтөөх тыынын көтөҕөөрү, күөх ньүкэн тыынын көтөҕөөрү, хара ньүкэн тыынын эмиэ да халбарытаары, хахтанан, харыгырыйа туойан, күүстэнэн умсулуйа туойан, иэдэстиин имигэстийэн, хоолдьуктуун куоҕалдьыйан, куоластыын ньиргийэн, санаалыын ыараан, харахтыын диринээн, кулгаахтыын куоһанан, илиилиин эрчимирэн, атахтыын чымпаран, дьүһүннүүн суоһаан турдаҕым буоллун! Мин, обургу, эмиэ да эҥсэйэ туойдаҕым, эминэ тугуй!

Бэтэрээннэн буолуҥ, туос таҥараларым, кэлтэгэй кээлээнилэрим! Чок!(3 төгүл) Кок-ку! (3 төгүл) Уйут! (3 төгүл) Хаххах!(3 төгүл) Нуҥ!(3 төгүл) Куйурт!(3 төгүл).

Кээлээнитин дьиэҕэ киллэрэр уонна, аантан тэйэ-тэйэ, саҥарар:

Кырдьаҕас киһини, эмиэ туох сонньуор булан, ыҥыртардыгыт, көтөхтөрдүгүт? Дьиэлээх ханна олороҕун?

Харда: *Бу олоробун.*

Иччи: *Тоҕо ыҥыртардыҥ?*

Харда: *Киэһээҥҥи сииги, сарсыардааҥҥы хаһыҥы тулуйумуна ыҥыртардым.*

Иччи: *Чэрэ куоппуккутун тутуохпун, бааһырпыккытын баһыйыахпыт, хара киис киэнэ тыҥыраҕын кылаана баар дуо, кутуругун хобото баар дуо?*

Харда: *Суох!*

Иччи: *Кугас тииҥ кутуругун хобото баар дуо? Тыҥыраҕын кылаана, кулгааҕын харата баар дуо?*

Харда: *Суох!*

Иччи: *Эгэ дүксүн, кыптый кырадаһына баар дуо? Иннэ тоһоҕоно баар дуо? Сай быһаҕаһа баар дуо?*

Харда: *Суох!*

Иччи: *Хайа, онон көннөрү суодайабыт дуо? Оннук буоллаҕына аныгы сырыыбар дуу, бэлэмнээриҥ дьэ миэхэ, куоппуккутун тутуохпун, барбыккытын баһыйыахпын!*

Ойуун кээлээнитин утаарар уонна салгыы кэлэҕэйдээбэккэ саҥарар:

Үс сиринэн маҕан сиэллээн, хамыйахта аҕалыҥ эрэ, түөрэхтээн көрүөхпүн!

Тутааҕа үс сиринэн маҕан сиэллээх хамыйаҕы биэрэллэр.

Дьэ, мин обургу, өскөтө, илин атах бүдүһэ суох буолуо буоллар, уруй, төлкө, түөрэҕим барахсан, дьоллоох сырыыны сылдьыам буоллар, атаҕым хаптаҕайыгар, сотом хоҥоруутугар, самыым дьаптатыгар, муос ойоҕоспор, мөҥүрүөн сиспэр, арҕаһым кэҕэтигэр, түһүөм бүтэҕэр, чолойор баспар, өрбөйөр көҕөлбөр, хончоҕор моонньубар, үс сиринэн бохсуулаах маҕан сиэл, хамыйаҕым барахсан, олордьу ууруллан кулу! Силис иччитэ, тэбэ сылдьар буолаайаҕын! Лабаа иччитэ, таарыйар буолаайаҕын! Үөр сүрүк, охсор буолаайаҕын! Туох да быртахха былаҕайга сылдьыбатах ып-ыраас хамыйах! Кэнтик ууһа кэчэрэлээн оҥорбут хамыйаҕа, олордьу ууруллан кулу мин туспар: үчүгэйдик дьоллоох сырыы

ситиллиэ буоллар, хочо бууһа буол! Очур иччитэ, охсума, кыырык! (3 төгүл).

Ойуун хамыйаҕы үөһэ быраҕар. Онтута олордьу түһэн, үтүөнү тосхоллуур. Онно мустубут дьон»Уруй буолбут! Хочо бууса буолбут!» диэн үөгүлүүллэр.

Ойуун:

Сылаа Буох! Дьэ мин дьоллоох тойугу туойаммын, соргулаах сырыыны сылдьаммын, көбөн, күөрэйэн кулу миэхэ, хара нүкэн тыын, күөх нүкэн тыын, көбөн күөрэйэн кулу! Эн, обургу, эмиэ даҕаны, тутум чорбойон, арсыын үүнэн, сүөм өгдөйөн, харыс хамнаан, киэҥ киэлибэр, кэтит ойоҕоспор киирэн кулу! Эн, обургу, бэтэрээннэн буол, унуоргу тыаны омуктаама, анараа тыаны албастаама, айахпынан киир! Мин, обургу, эйигин харыс да хаамтарбакка, тутум да чорбоҥноппокко, сүөм да сүгүннэппэккэ, арсыын да атыппакка, тутан ылыам эйигин, хамнатыа да диэҥҥин, санааҕын хамнатыма! Эн, обургу, кыыдааннаах тыыннаммытыҥ, сымныыра бүгүн, хаанныы оонньообутуҥ, уурайара бүгүн, иэдьигэй курдук, дьүһүннэммитиҥ, уурайара бүгүн! Эн, обургу, иннигин кэннигиттэн билэр курдук, оҥороору кэлэн турабын! Бэркэ киһиргээбитиҥ уурайара буоллун! Тохтоон уоскуную, кэлэ бара, кэпсэтиэх, оонньуу-күлэ уурайыах, атын атыннык быһыыланыах! Чэйиҥ, эмиэ киэҥ киэлибэр киирэн кулу, ок диибин! (3 көҥүл).

Ойуун ыарыһахха сыстан, сиир абааһытын (иччитин) оборон (бохсуруйан) ылар уонна өйүкү-төйүкү буолар. Охтон истэҕинэ кэнниттэн икки киһи хабан ыланнар, дьиэ ханас муннугар сиргэ олордоллор. Онно дьалбыыра суох олорон: «Айака даа, айака! Айакабын – даа!» диир. Онтон арыый ама буолан, иһигэр баар иччитин аатыттан саҥаран барар:

Хата, түөкүнү киэлигин хайа тэбэн тахсаайабын! Киэҥ киэлилэнэҥҥин, ойоҕостооҕумсуйаҥҥын, миигин тутаҥҥын, хаарыаннаах идэһэбиттэн арааранҥын! Көр, бу аныгы ый саҥатыгар сиэҕим диэн, сыппытым ээ! Хайалаах дойду түөкүн ойууна кэлэн түбэһэн тутан ылара буолла? Туох түөкүнэ, хаарыаннаахпыттан араардаҕын көр эрэ! Эриэн очоҕоһун ырытыам дии саныыбын! Туохха да кыайыллыам диэбэтэҕим, кини обургу кэлэн, алгыспын таба алҕаан, тутум чорботон, арсыын үүннэрэн, албастаан туттаҕын! Аанайдаах абатын, сүүнэйдээх сүтүүтүн! Араҕан көрүөх бэйэм буолуо! Ол да буоллар, аттанар аһылыгым,

көтөр көҥүлүм, барар манньам, барар ырдыым тугунан буолуой? Муҥ саатар миэхэ ахтаах наадалла, маҥан сылгы сиэлинэ ыһаардаххына, оччоҕо барыам! Ону кыаммат буоллаххытына, барбаппын!

Баар дьонтон биирдэстэрэ итии чоххо сылгы сиэлин быраҕар (ладан суох эбит) уонна иччигэ этэр:

Туох да суох, баран, көтөн көр!

Ойуун «ба-ба-ба» диэн баран, иһиттэн иччини таһаарар уонна, дьалбыырын ылан, сиргэ олорор. Кутуруксут кини кутуруутун үтүктэр.

Эн обургу, көтөр көтүүгүн, аттанар аһылыккын аһаатыбыт! Сытар сириҥ сытырымтыйда, түүлээх өттүҥ түүнүгүрдэ, алын өттүҥ ардаҕырда, эн обургу, баран көр, көтөн да көр! Санааҥ манньыйдын, сүрэҕиҥ сөлүөрдүн, алгыһыҥ табылыннын, эн, обургу, түҥнэстэ дьүүкэлий, бара бахтай! Эн обургуну, кэннигиттэн дьүһүлүөхтэр мунньустан, дьүһүй буоллун, алгыстаахтар мунньустан, алҕаатахпыт буоллун! Эн обургу, үйэттэн үйэҕэ диэри, эргийэр бодолоох буолаайаҕын! Эргийдэххинэ, иэрчэҕиҥ эргийдин! Хайыһар буолаайаҕын! Хайыстаххына, хайлыгыҥ хайдыаҕа, хайыннын даҕаны! Сүлгүйэ дом, дом буоллун! (3 төгүл); Дом эмэ! (3 төгүл).

Ойуун үстүүтэ силлиир уонна тибиирэр. Кутуруксута дьоҥҥо төннөн олорор. Ойуун туран, эккирии-эккирии, маннык диир:

Барбыт сириҥ бараадыйан көһүннүн! Уйалаах, бодолоох, эргийэр быардаах буолаайаҕын! Хайыһар хайлыктаах буолаайаҕын! Эйигин суолгун сүтэрэрдии, алҕаатаҕым буоллун! Ыыттым да быһыылаах! Уруй буоллун! (3 төгүл). Итигэннэ, эн тускар уурайар уочарат, тохтуур дуогабар буоллун! Бу Күбэйи эбэбэр, улаан ньууругар, уһун уорҕатыгар устугастаан туран, уруйу-төлкөнү тутан тураммын, умсулуйдаҕым буоллун! Эн обургу, олох сиргэр тиэртим, быһыылаах! Тиэрпэтэҕэ диэҥҥин, мэлдьэһэр буолаайаҕын! Үйэттэн үйэҕэ диэри, эргийэр бодолоох буолаайаҕын! Эн обургу, иэрчэх тэбэргэр диэри, уу уондара дойдуга батыллан, хаалар буол! Ооҕуй оҕус бадараанныыр баһаан бадарааныгар батыллан хаалар буол! Буралыйар бурастыы, бараадыйар быраһаай! Дьэ итигэннэ, дойдубар төнүннэҕим! Долгуйар дом! (3 төгүл). Сүлгүйэ дом! (3 төгүл). Чуодан! (3 төгүл). Чолоҕо дом! (3 төгүл). Өстөөхпүн өһөгөйдөөн, саастаахпын дьаныйан, таба дьаҥсайан абааһыны арааран, көстүбэти күтүрэнэн, кыдьыгы кыйдаан, дьаҥы

дьалбаарытан, тумууну чугурутан, дьоллоох, соргулаах сырыыны сылдьан, догдойо сиэлэммин, тунаахтыы долгуйаммын, эккирээн дүгдэҥнээммин, илгистэн имигэстийэммин, мин обургу, бэҕэһээ киэһээҥҥиттэн баччаҕа диэри энэлийдим, эминэ тугуй, энгсэлийдим, эминэ тугуй! Миэнэ олбоҕум ханнаный?

Ойуун уот иннигэр тирии тэлгээн олорор:

Уот иччитэ, өстөөхпүн өһөгөйдөөн, саастаахпын дьаныйан, ситтим быһыылаах! Уруй, төлкө буоллун! Аһыллыбыт хараҕым, сабылларга бардын! Сэгэлдьийбит кулгааҕым, бүөлэнэргэ бардын! Өгдөҥнөөбүт абааһыларым, хаптаныйарга бардын! Олорорум да уурайда, кыырарым да тохтоото! Аартык, аартык иччилэрэ, бука барыгыт хаптаныйыҥ! Тиэргэн иччилэрэ, бука барыгыт тахтаныйыҥ! От-мас иччитэ, сэргэхсийбиккит, бука бары уурайыҥ! Босхо булаайаҕым иччилэрэ, өгдөҥнөспүккүт, бука бары хаптаныйыҥ! Дьарайдаах дьалбыырым иччитэ, эмиэ тохтоон уоскуйуҥ! Уурайар уочарак, тохтуур добуор буолла, түксү, бүттүм! Сорук ситилиннэ, соргу үрдээтэ! Олорбут сирим, торҕон бөрө айаҕын атан баран, ньимийэрин курдук, бүөлэнэн көр! Дьалбыырым барахсан, үс сиринэн быһа ыстанан хаал!

Ойуун дьалбыырын тоһуппут сиригэр силлиир, хас да кыһыл чоҕу сиир уонна тиэргэҥнэ тахсар. Кыырыы манан бүтэр.

Сарыы Тайыла тойуга

(Ыйылас киһитэ Васильев Василий Семенович-Бөлөчөөх тылыттан суруйуу).

Билиилээхтиир эбэкэм,
Арҕалыыра түөлбэтигэр,
Атаралатан киирэммин,
Аҕыс уон таастаах илиммин,
Атаралыы түһэрдим,
Тоҕус уон туостаах илиммин,
Тордуйалыы түһэрдим.
Билиилээхтиир эбэкэм,
Билиикэтин оҕотун,
Биэстиийикэ биттэхтээх,
Бэс бэргэ тыыбынан,
Биэстэ-алтата эрдинэн,
Биргинэх көтөр буоламмын,
Битийэ-дайа таҕыстым.

Эрдэн кээспит ууларбар,
Ээбиллэлэр мунньустан,
Элиэтэһэ хаалтара.
Тардан кээспит ууларбар,
Даллан куоҕас мунньустан,
Далбаатаһа хаалтара.
Охсон кээспит ууларбар,
Улун куоҕас мунньустан,
Умсаахтаһа хаалтара.
Билиилээхтиир эбэкэм,
Моруоттуура соботун,
Моточчулуур сүгэммин,
Муустуур харам Сүөдэрим,
Буолунайдыыр доҕоро,
Мотурууна эдьиийбэр,
Булгу тиийэр санаалаах,
Буурдаан аххан испитим.

Хаастыырыка эбэбин,
Харалдьыктан көппүт,

Хара улар буоламмын,
Халыйа көтөн таҕыстым.
Туотахтыыра эбэбин,
Туруйа көтөр буоламмын,
Тумаралаан туораммын,
Орулуостаах эбэлэрбин,
Орулуос көтөр буоламмын,
Умса-дайа туораммын,
Бакый эбэ хотуҥҥа
Бастаан тиийэн турбутум.
Баһылайа балаҕанын кэннинээҕи,
Мара-сара уулары,
Баллырҕаччы кэһэммин,
Хотон-хотон кэннинээҕи,
Куһаҕанчай уулары,
Холлурҕаччы кэһэммин,
Хонор сирбэр тиийбитим.
Мотурууна эдьиийбэр,
Боппуруоһу биэрбитим:
«Тардыыр харах Сүөдэрим
Таркаайыга барта дуу?
Муустуур харах Сүөдэрим
Букачаанҥа барта дуу?»

«Кууpаайыта Сүөдэрим
Кубалааҕым үрэҕэр
Кустуу барта» - диэбитэ.
Миэнньэ, Миэнньэ барахсан,
Биэһэ-түөрдэ оҕолуун,
Биэһэ-алтата ынаҕын,
Хомуйаахтыы дуу, оҕолоор,
Мэнээк бэйдиэ барбыта.
Маарыйата барахсан,
Балчыр оҕо буоллаҕа,
Баара-суоҕа биир,
Бадьыыстаабат кими даа.
Муустарыгым барыыта,
Мордурҕаһым кэлиитэ,

Ботуруонум эстиитэ,
Мутукчакам тыллыыта,
Мунду балык тиллиитэ,
Бурдуктарбыт ыһыыта,
Борохуотум кэлиитэ,
Муустуур харах Сүөдэрим,
Буолунайдыыр доҕоро,
Мотурууна эдьиийим,
Боростуойдуур таҥаһын,
Борбуйдатар буоларым.

Мотурууна Сарыыны хардары туойуутун эмиэ В. С. Васильевтан суруйуум маҥнай бэчээттэнэр.

Мотурууна тойуга

Тайыла, Тайыла барахсан,
Таҥыллыбыт илимнии,
Лаглалдьыйан түһэҥҥин,
Өрүллүбүт түү курдук,
Өрбөлдьүйэн түһэҥҥин.
Тоҕус уонча сүөһүнү,
Тойон үрэх баһыгар,
Тоҕуоруттуҥ диэхтээммин,
Туоххаһыйа барбатым,
Тордуйабын тоһуйдум.
Аҕыс уонча сүөһүнү,
Ааттыырыгым айаҕар,
Атаарбытыҥ диэхтээммин,
Атааннаахтыы барбатым,
Аартыктарбын аспытым.
Сэттэ уонча сүөһүнү,
Сидьиҥ үрэх баһыгар,
Симэлиттиҥ диэхтээммин,
Сииргэнээхтии барбатым,
Сиэллэриктээх аартыкпын,
Силэйтэлээн биэрбитим.
Түөрт уон түөрт сиринэн,
Чөҥөрүйэр чөҥөрө чүөмпэлээх,
Түөрт уон түөрт сиринэн,
Түҥнэри халдьаайы мыраанаах,

Түүкээнниирэ эбэҕэ,
Түөрт уон түөрт сүөһүнү,
Түҥнэри атаарда диэхтээммин,
Төрүт саныы барбатым,
Түүлээхийдиир аартыкпын,
Түлэйэ баттаан биэрбитим.
Тайыла, Тайыла барахсан,
Кураанах сытыа дуо,
Кууспаҕалаан барда.
Сүгүн сытыа дуо,
Сүгүөлэнэн барда.
Сэттэлээх атыыр сылгы,
Сэбэрэлээх туйаҕын саҕа сэбинэн,
Сиэллэриктээх аартыкпын,
Силэйтэлээн барда.

Түмүк тыл

Бу дьоҕус үлэбэр Үөһээ Бүлүү уһук хотутугар сүүһүнэн сыллар усталарыгар үөскээн-төрөөн сылдьыбыт тымырбыт-сыдьааммыт төрүт культуратын күүһүм тиийэринэн көрдөрө сатаатым. Ол дьон булкадаһын культуратын киин улуустар саҥа сири-уоту аһыыга тардыылыктаах сахалара уонна Үс Бүлүү төрүт олохтоохторо – тоҥустар, үөскэппиттэрэ. Бу Бүтэй Бүлүү бардахха бараммат баай сирин-уотун баһылааһыҥҥа хоннохтоохтук туруммут хорсун-хоодуот, хоһуун дьон олохторун-дьаһахтарын уонна өйдөрүн-санааларын культуратыгар хонуу куйаар уонна аар тайҕа былыргыларын ааспат-арахпат дьайыылара арылхайдык көстө сылдьар. Ол курдук Бүлүү сахаларын культуратын үс сүмэһинигэр – ойууннааһыныгар, олоҥхотугар уонна ыһыаҕар сөҥөн, күн бүгүҥҥэ диэри тиийэн кэлбитэ сөҕүүнү-махтайыыны, дьиктиргээһини даҕаны үөскэтиэн сөп. История уонна культура бу көстүүтэ 20 үйэҕэ С. А. Зверев – Кыыл Уолун сүдү талаана ситэн-сирилийэн тахсыытыгар, бэйэтин алыс арбаммыт оччотооҕу медицинаны кытта күөн көрсүбүт, күрэс былдьаспыт Ньыыкан ойуун үөскээһинигэр олук уурбута, оҥкул охсубута халбаҥа суох. Бүлүү сахаларын өйдөрүн-санааларын оннук уратытын (менталитетын) мин кинигэм иккис түһүмэҕэр арыйарга суоттанабын.

Туттуллубут литература уонна илиинэн суруйуулар.

Амосов Н. М. Преодоление старости. - М., 1996.
Архипов Н. Д. Древние культура Якутии. - Якутск, 1989.
Архипов Н. Д. Выдающийся сын Земли Сибирской. - М., 1999.
Багдарыын Сюльбэ. Топонимика Якутии. – Якутск, 2004.
Берёзкин И. Г. Саха былыргы сэһэннэрэ уонна кэпсээннэрэ. Дьокуускай, 1977.
Боло С. И. Лиэнэҕэ нуучча кэлиэн иннинээҕи саха олоҕо. Дьокуускай, 1938.
Буруулгун Ньукулай. Бүлүү ыйыластара хантан силистээхтэрий? - «Үөһээ Бүлүү» хаһыат, от ыйын 10 к., 1997.
Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. - Ч.Ш., СПБ., 1777
Гурвич И. С. Культура северных якутов - оленеводов. - М., 1977.
Кызласов Л. Р. Очерки по истории Сибири и Центральной Азии. - Красноярск, 1992.
Лүүчүннэр.Үйэлэр анаараттар аартыктарынан. - Дьокуускай, 2003.
Маак Р. К. Вилюйский округ якутской области. - М., 1994.
Николаев С. И. - Сомоҕотто. Основные этапы этнической истории вилюйских якутов. - Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, 1957, вып. 27.
Филиппов Е. А. Өлөөн сахаларын фольклора. - Дьокуускай 1997.
Филиппов Е. А. Ээйик төрүт олохтоохторун илкээнньитэ. - Мирнэй, 2002.
Филиппов Е. А. Ыйыластар төрдүлэрэ-уустара, тымырдара сыдьааннара. - Дьокуускай, 2004.
Григорьев К. П. Ыйылас ыала этибит. Илиинэн суруйуу. 1996 с.

Листок срока возврата книг

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
указанного здесь срока

15/III 17 Тарас. Л.Н.

Н.Д.Архипов Үөһээ-Бүлүү оройуонун Ыйылас нэһилиэгэр 1940с. төрөөбүтэ. 1967с. М.В. Ломоносов аатынан Московскай государственнай университет историческай факультетын бүтэрбитэ. МГУ ученай советтарыгар кандидатскай уонна докторскай диссертациялары көмүскээбитэ. 10-ча кинигэ, брошюра уонна 50 ыстатыйа автордара.

1967-1991сс. СГУ-га археология,история уонна философия преподаватьлынан үлэлээбитэ.1992-2006 сс. М.А. Алексеев аатынан Үөһээ Бүлүүтээҕи республиканскай гимназия культураҕа кафедратын сэбиэдиссэйэ.

Н.Д.Архипов - Саха республикатын үөрэхтээһинин үтүөлээх үлэһитэ, «Бүлүү» общественнай - экологическай комитет президиумун председателэ.